

УДК 140.8(477)І.Франко:159.923.2(=161.2)

ІВАН ФРАНКО І НАЦІОНАЛЬНЕ САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Олексій Вертій

*Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка,
вул. Роменська, 87, 40002 Суми, Україна,
e-mail: ballakov@ukr.net*

На основі аналізу праць І. Франка у статті з'ясовано розуміння і потрактування ним природи та особливостей самопізнання та самоусвідомлення українцями себе як окремої європейської нації. Також показано те, як розвивали ідеї І. Франка Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Василья, М. Шлемкевич, М. Сціборський та їх значення на сучасному етапі становлення незалежної української держави.

Ключові слова: нація, націократія, держава, національна свідомість, національне самопізнання, національне самоусвідомлення.

Гострі виклики сучасності ставлять наше суспільство перед необхідністю повернутися до своїх духовних, ідейних, соціальних, суспільно-політичних та історичних первнів, до самоусвідомлення українцями самих себе на своїй основі. Пояснюється це, насамперед, пошуками тих джерел, принципів українського державотворення на сучасному етапі його становлення та розвитку, які спрямовували б це державотворення, це становлення і розвиток у їх природне русло, отже й найповніше відповідали б їх головній меті та завданням. Злободенність цієї проблеми зумовлюється і тиском глобалізаційних процесів, і відсутністю підготованої до такої роботи національно свідомої провідної ідейної, духовної та суспільно-політичної верстви, і поверховою розробкою змісту української національної ідеї та, бодай, історико-теоретичних підстав вчення про українську націю. Поспішне, необгрунтоване і неусвідомлене запозичення чужих ідей, усієї сукупності поглядів на розвиток суспільства, отже і державне будівництво, вносить у сьогочасне життя цілковиту невизначеність, безлад, жахання з одного кінця в інший. Нові політики і керманічі, низові складові державного управління як похапцем переносять на український ґрунт усе чуже, так, відчувши його невідповідність національним підставам національного державотворення, тут же легко й відмовляються від них, кидаючи розпочату справу на півдорозі. Інші ж, прагнучи силовими методами насадити чуже, підпорядкувати йому історичний поступ України, наражаються на поразку за поразкою і неодмінно терплять крах загалом. І то цілком закономірно, адже будь-який відступ від природного шляху розвитку суспільства веде за собою такі та подібні наслідки. То де ж тоді нам шукати, як говорив Д. Донцов, наших традицій? Постає І. Франка, його філософська, публіцистична та художня спадщина, його роль у розвої вітчизняної суспільно-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття загалом та в історії вчень про українську націю зокрема, цілком і повністю надаються для розв'язання проблем національного самоусвідомлення українців на сучасному етапі становлення української державності.

Оскільки за советських часів ці проблеми не були предметом спеціальних досліджень, а нині вони лише починають розв'язуватися [7, с. 126–129; 8; 9; 10; 19; 20, с. 72–80; 31], згадаємо у першу чергу: а) історичні обставини, які спонукали І. Фран-

ка звернутися до них, б) розкриємо зміст національного ідеалу як основи духовного та історико-соціального поступу нації у його розумінні, в) вкажемо на особливості взаємозв'язків провідної суспільно-політичної, ідейної та духовної верстви і широких народних мас у боротьбі за історичне, соціальне, політичне та духовне розкріпачення нації, за свою незалежність, г) питома національні духовні, ідейні, суспільно-політичні, соціальні цінності, їх спадкоємність як джерело і основу самоусвідомлення українцями себе як нації.

Історичні умови та наслідки колоніального становища України, роз'єднаність українців у складі Австро-Угорщини та Російської імперії, Польщі та Румунії І. Франко досліджував діалектично, у єдності та боротьбі протилежностей. Він постійно і послідовно наголошував не лише на безправності, рабському становищі українців під гнітом завойовників, а й указував на те, що таке їх становище викликало не почуття сліпої покори, розпачу і т. п., а кликало до пошуку шляхів виходу з нього, до усвідомлення необхідності боротьби за свої соціальні, політичні та національні права, зумовило потребу в цій боротьбі.

Скажімо, у статтях “Селянський рух у Галичині”, “Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю “Хатні справи українців”, “І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття”, у промові на ювілей М. Драгоманова та інших працях подано яскраву картину соціальних відносин у тогочасній Галичині, глибоко і усебічно проаналізовано джерела та причини пробудження і наростання соціальної, а разом з тим і національної свідомості широких народних мас.

Характерною особливістю такого пробудження і наростання свідомості, як на численних фактах довів І. Франко, були взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та національних чинників. Українцям, як у Росії, так і Австро-Угорщині, Польщі та Румунії, відводили роль виробника матеріальних благ для своїх гнобителів, роль платника непомірних податків, роль гарматного м'яса у загарбницьких війнах, у боротьбі за чужі інтереси. Такий стан справ, наприклад, для угорських русинів став причиною масового переселення до Америки, де вони, як зазначив І. Франко, “показуються найменше цивілізованими” [31, т. 46, кн. 2, с. 348] і зазнали становища, якого не знали “ані невольники-негри, ані дикі індіани” [31, т. 46, кн. 2, с. 348]. Нічого кращого не було і в Росії, адже представників інших, тобто неросійської, націй, як-то, кавказьких горців, там вважали за непокірних дикунів, за віковичних ворогів Росії, яких необхідно було знищити, стерти з лиця землі. Як і Т. Шевченко, великий Каменяр рішуче і послідовно обстоював права народів Кавказу на свою національну свободу і незалежність, піддавав гострій критиці шовіністично-завойовницьку політику російського царату, небачений деспотизм російських методів управління державою, експлуатацію та гноблення народів, які населяли Росію. “Читайте найчільніших представників російської думки миколаївського часу – Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ – ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них – се властиво наїзд і душення, затоплювання в кровавих потоках свобідних етнічних одиниць, а ніяка цивілізація” [31, т. 45, с. 350], – говорить І. Франко. Та що казати про неросійські національності, коли Олександр III “у глухій злості проти суспільства, замикаючи очі й вуха на всі його стогнання й болісті, віддав його в руки безодвічальному і ненаситному в своїй жажерливості чиновництву” [31, т. 45, с. 30], яке, божеволіючи від необмеженого самовладства, стратило почуття відмінності між можливим і немож-

ливим, між дозволеним і недозволеним, довело й свій народ до крайнього зубожіння та рабського становища. Співзвучність цих оцінок з ідейним спрямуванням “Кавказу”, “Сну” та інших творів Т. Шевченка, тут цілком очевидні, й сьогодні вони сприймаються як застереження від байдужості до політики Москви, як заклик бути вдумливими, пильними і далекоглядними у ставленні до неї як до спадкоємниці політики російських самодержців.

До того ж уряди як Росії, так і Польщі, Австро-Угорщини та Румунії, проводячи політику винародовлення завойованих націй, вдавалися до будь-яких форм і способів насильного переведення розвитку цих націй зі своєї природної основи на основу чисто російську, польську, мадярську, румунську чи то австрійську. Цілковито заперечуючи таку політику, І. Франко наголосив на тому, що українці, скажімо, у складі Австро-Угорщини, завжди залишаються українцями, а вже потім австріяками, що вони не українці для Австрії, а австріяки для України, що з Австрією їх пов’язує не що інше як свобода, як та більша можливість, які вони мають для свого національного розвитку порівняно з Росією. Як бачимо, соціальні проблеми у такому разі набувають характеру національного, наповнюються національним змістом і – навпаки. Це ж своєю чергою й виносить на порядок денний питання про національне самоусвідомлення українцями самих себе як окремішньої нації, тобто українцями насамперед, що викликає гостру потребу зосередження усієї діяльності національно свідомих сил “на внутрішній, позитивній праці серед народу і для народу” [31, т. 47, с. 322]. Зміст такої діяльності, на тверде переконання І. Франка, має своєю сутністю не тимчасові та нетривкі ораторські успіхи чи ж таке тимчасове і нетривке визнання та похвалу чужинців, а самопожертву і послідовну щоденну працю, спрямовану на формування національної свідомості, національного самопізнання та національної вдачі своїх співвітчизників. “Нам, – звертається він до них у статті “Адам Міцкевич. До галицьких приятелів”, – треба *жити* не лише своїм життям, але також для себе, *без огляду на інших*. Числімося самі з собою, числімо себе самих і свої сили, то й *інші будуть числитися з нами*” (курсив наш. – О. В.) [31, т. 47, с. 323]. Цю думку І. Франко послідовно утверджував і в художній творчості. Цикл “Україна” зі збірки “З вершин і низин” також проїнятий ідеєю національної честі та гідності як основи національного, духовного, соціального, суспільно-політичного та історичного поступу. “Не пора, не пора, не пора / Москалеві й ляхові служить! / Довершилась Україні кривда стара, – / Нам пора для України жить. / Не пора, не пора, не пора / За тиранів пролить свою кров, / І любити царя, що наш люд обдира, – / Для України наша любов”, – пристрасно закликає поет своїх сучасників та наступні покоління українців у поезії “Не пора...”.

Звернутися до проблем національного самоусвідомлення українців спонукали І. Франка й інші обставини. Друга половина XIX – початок XX століть позначені дієвими пошуками шляхів виходу України з колоніального ярма на природний, тобто національний, шлях свого становлення і розвитку. Знаковими постатями цієї доби стали П. Куліш, О. Потебня, Д. Антонович, М. Драгоманов, Б. Грінченко, Т. Зіньківський, М. Міхновський, Д. Донцов і інші теоретики та ідеологи української нації. Вони поставили на чергу дня й дієво обговорювали низку проблем, пов’язаних з національним самоусвідомленням українців, дали глибокий і усебічний аналіз історичних, соціальних та суспільно-політичних обставин, за яких відбувалося подальше формування, становлення і розвиток української нації. Серед них у першу чергу назвемо такі, як діалектика та наслідки історичного, соціального і національного поступуван-

ня, їх вплив на формування національної провідної верстви, національної свідомості та національного пробудження широких народних мас, самостійність України як невід’ємна умова вільного і природного розвитку нації, національний ідеал, мова, культура, звичаї нашого народу, причини та згубність національного винародовлення, українці серед інших націй тощо. Цілком природно, що процес кристалізації теорії української нації і самої нації в нових умовах відбувався в єдності та суперечностях ідей, думок, поглядів, отже – діалектично [докладніше про це див.: 9]. Сутністю цього процесу стало саме національне самоусвідомлення українців і пошуки шляхів здобуття національної незалежності, підстав та перспектив розвитку української нації та незалежної національної української держави. Назвемо лише кілька праць, у яких дієво розроблялися ці проблеми: “Листи з хутора” (1861) та “Зазивний лист до української інтелігенції” (1882) П. Куліша, “Український націоналізм” (1875) О. Кониського, “Листи з України Наддніпрянської” (1892–1893) Б. Грінченка, “Що таке українофільство” (1881), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893) М. Драгоманова, “Національне питання в Росії” (1889), “Молода Україна, її становище і шлях” (1890) Т. Зіньківського, “Мова і народність” (1895) О. Потебні, “Самостійна Україна” (1900), “Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії” (1906) М. Міхновського, “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” (1913) Д. Донцова.

На федеративній основі та підставах культурно-національної автономії у складі Росії – таким бачив шлях розвитку України М. Драгоманов, намагаючись обґрунтувати його у своїх працях. Цікаво, що сутністю цієї основи і цих підстав він вважав якусь абстрактну “всесвітню правду”, яка підносила би над усім іншим, у тому числі й над націями, їхніми звичаями, побутом, ідеологією. “Сама по собі думка про національність, – писав він у статті “Чудацькі думки про українську національну справу”, – ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба шукати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіма національностями та й миром їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям” [16, с. 469]. Українська провідна верства того часу дуже швидко зрозуміла, що у складі Росії Україна ніколи не знайде тієї “всесвітньої правди”, що позиція М. Драгоманова не просто хибна для України, а й загрозна, адже під тиском російського деспотизму, шовіністичної ідеології це призведе до повної втрати як культурно-національної автономії, так і національних основ у всіх сферах історичного, соціального, суспільно-політичного та духовного життя української нації. Принципово відмінну позицію у розв’язанні згаданих проблем займав Б. Грінченко. Не у космополітичних ідеях та ідеалах М. Драгоманова він бачив вихід України зі свого колоніального становища. Послідовна і наполеглива робота серед простолюду, національне самопізнання він ставив на перший план. “Українська народність не має своєї державності, і її національні заходи стривають навіть ворожість од державного режиму. Таким побитом, українцям доводиться покладатися єдино на свою власну силу і більш ні на чию” [11, с. 107], – висновує він у “Листах з України Наддніпрянської”. Отож, українські національні сили, українська інтелігенція насамперед повинні перейнятися не лише бажанням, а й мусять працювати на користь народного добробуту, піднесення рівня національної свідомості та національного самопізнання.

Слідом за Б. Грінченком ще чіткіше і послідовніше виступили П. Куліш, О. Потебня, Т. Зіньківський, Д. Донцов та інші письменники, вчені, публіцисти і громад-

ські діячі. Вони наполегливо відстоювали розвиток України лише на національній основі. Втрата української мови, культури, звичаїв, доводили вони, зумовлює національне винародовлення, втрату національного духу, породжує занепад, зраду і пристосуванство. Тоді ж й інтелігенція перестає бути інтелігенцією, провідною верствою нації, бо ж, як стверджує Т. Зіньківський, перейнявшись чужим духом, вона йде супроти свого народу, зневажаючи та нехтуючи його ідеали та погляди, стає отим драгоманівським типом українця за походженням, але росіянина за національністю, сміттям і чортополохом на українському полі. Незважаючи на досить сильний вплив ідей М. Драгоманова на суспільно-політичний рух в Україні, особливо у Галичині, українці усе-таки поступово вийшли з полону його хибних ідей. Сам же М. Драгоманов також почав еволюціонувати у напрямку до усвідомлення національної незалежності України. “Нічого дивуватися, – писав він у статті “Пропащий час. Українці під московським царством (1654–1876)”, – що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею” [16, с. 573–574]. Своєю практичною діяльністю, виступами в пресі, науковими та публіцистичними працями, спрямованими на розробку теоретичних підстав і методів роботи з національного самоусвідомлення українців, утвердження української національної ідеї та незалежної української держави, Ю. Бачинський, М. Міхновський, Д. Донцов та їхні соратники й однодумці піднесли національну свідомість на значно вищий рівень, заклали ідейні основи пробудження широких верств тогочасного суспільства до національно-державотворчої діяльності. Само собою зрозуміло, що й І. Франко не стояв осторонь цих справ.

Основою усієї роботи з пробудження та формування національної свідомості кожного українця, на тверде переконання І. Франка, є усвідомлений національний ідеал духовної і соціальної досконалості української людини та українського суспільства. З’ясовуючи джерела, зміст, особливості формування і становлення такого взірця у вченні І. Франка про українську націю, П. Іванишин пояснив їх глибоким розумінням нашими мислителями того, що народ без його, тобто національного ідеалу, усвідомлення приречений на знищення і самознищення, що соціальний, суспільно-політичний і науково-технічний поступ нації тільки тоді є поступом, отже й приносить їй користь, коли він ґрунтується на природних духовних та ідейних загалом підставах, на підставах національного світогляду [20, с. 72–80]. Переконливим прикладом такого розуміння цих проблем є критика І. Франка вимог С. Бадені щодо насильного переведення усіх сфер буття українців на чисто австрійську основу. Те ж саме стосується і його ставлення до такої ж колоніальної політики Росії, Польщі та Румунії, адже кожна нація має розвиватися на своїй національній основі. “Як ми викинемо з основи нашого народного розвою думи козацькі, Котляревського, Шевченка, Костомарова, Антоновича та Драгоманова, а навіть Гоголя?” [31, т. 46, кн. 2, с. 314], – запитує І. Франко у статті “Зміна системи”. Тому він не раз наголошував, що ніякий науково-технічний поступ без національного самоусвідомлення не ставав основою поступу колоніальних народів у будь-яких сферах їхнього історичного, соціального чи то політичного життя.

Тільки духовне зростання нації, тільки самоусвідомлення нацією своїх історичних, соціальних, політичних і т. д. цінностей пробуджує в масах почуття національної честі та гідності, почуття морального обов'язку перед своїм минулим, теперішнім і майбутнім, отже й потребу боротьби за національне визволення, за вихід на природний шлях свого національного розвитку, на шлях свободи і волі, оскільки взірць духовної і соціальної досконалості української людини і суспільства є “головним двигачем” життя і розвою нації, утіленням усіх її національно-визвольних змагань. Зміст і сила такого взірця полягає в тому, що він становить “синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до досягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого” [31, т. 45, с. 284]. Саможертвна відданість ідеї, напруження найбільших зусиль, здатність витримати найстрашніші муки і випробування у боротьбі за досягнення поставленої мети як свідомий вибір своїх життєвих принципів та ідеалів, свого розуміння мети, смислу і цінності життя – такі визначальні складові національного взірця духовної і соціальної досконалості, тобто національного ідеалу української людини і суспільства, формуються у свідомості мільйонів людей у процесі національно-визвольних змагань, запалюють їхні серця у боротьбі за його втілення у всіх сферах національного буття. Таке зростання свого самоусвідомлення у середовищі широких мас яскраво виражене у робітничому страйку в повісті “Борислав сміється”, у наростанні їхнього революційного піднесення у поезіях “Гімн”, “Каменярі”, циклі “Веснянки” та інших творах.

Виняткове значення такого Франкового потрактування ідеалу національної самостійності, його призначення у згуртуванні нації полягає й у визначенні психологічних чинників, які пробуджують націю до дієвого наступу у боротьбі за свої права, у боротьбі за українську державність. “Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина” [31, т. 45, с. 285], – підсумував І. Франко у статті “Поза межами можливого”.

Але утвердження духовних основ національної державності виявило не лише додатні складові у свідомості та характерах українців. Колоніальне становище України залишило на них і свою від’ємну відбитку. У деякої частини представників різних верств населення воно зумовило і сформувало психологію занепадництва, пристосуванства, зневіри в національних ідеалах, прагнення вислужитися перед своїми зверхниками, погорду до всього, що є українське.

Моральною основою таких явищ І. Франко вважав внутрішню зраду самому собі, “безграничне отупіння всякого морального почуття” [31, т. 46, кн. 2, с. 343]. Як приклад такого отупіння серед угорських русинів він навів діяльність і громадянську позицію мукачівського, прясівського та крижевацького єпископів Юліана Фірцака, Івана Валія та Юліана Дрогобецького. Щоб засвідчити свою відданість окупаційній владі, вони завжди і скрізь говорили та писали по-мадярськи. Подаючи цим приклад для інших, насаджували серед своїх парафіян взірць “доброго мадяра”. Юліан Фірцак під час своєї інсталяції прямо й однозначно заявив свою позицію за цих обставин. Її суть полягає в його прагненні за найкоротший час усіх п’ятсот тисяч греко-католиків, що залишилися під його управою, зробити найщирішими мадярами. “А щоб на таку назву заслужити, – підкреслює І. Франко, – треба бути шовіністом мадярським, народ уважати лише за дійну корову, але не почуватись зглядом цього до жадних обов’язків, голосити до руських мужиків проповіді по-мадярськи, хоча мужики

їх не розуміють, потім про такий подвиг оголошувати публічно в часописах і на підставі такої публікації жадати нагороди з фондів, призначених на цілі мадяризаційні” [31, т. 46, кн. 2, с. 344]. Загроза такого, як говорив І. Франко, мадярського “патріотизму” виявляється насамперед в усвідомленому відступництві, блазнюванні, у зраді свого народу, у постійному пошуку користі та вигоди для себе за будь-яку ціну, отже і духовному винародовленні не лише значної частини духовенства, а й сільської інтелігенції, передусім сільських учителів та інших верств населення, і то не лише під владою Австро-Угорщини.

Натомість особливу увагу він відводив суспільно-політичній та духовній верстві, її взаємозв’язкам з широкими народними масами українського суспільства у процесі їх національного самоусвідомлення, у формуванні ідейних та духовних основ національної державності. Аналізуючи народні суспільно-політичні рухи, діяльність окремих видатних осіб української історії, культури та науки, І. Франко спрямовував увагу своїх сучасників та наступних поколінь на самоусвідомлення таких морально-етичних ознак і понять, як *національна і громадянська честь, національна і громадянська гідність, мета, смисл і цінність життя, розуміння людиною свого морального і громадянського обов’язку та призначення в історичному поступі нації*.

Скажімо, у розвідках про козацьких ватажків Байду (Дмитра Вишневецького), Северина Наливайка, Івана Підкову, Богдана Хмельницького і Хмельниччину, народних месників Лук’яна Кобилицю та Олексу Довбуша І. Франко глибоко і усебічно розкривав зміст їхніх життєвих принципів та ідеалів, уявлень про людину і світ, розуміння щойно зазначених морально-етичних ознак і понять, сформованих у процесі народних визвольних рухів, під час боротьби українців за свої історичні, соціальні, політичні, громадянські та національні права і свободи, на підставах історичних, соціальних, політичних, громадянських ідеалів і потреб народу, народного світогляду загалом. Етичний вибір Байди, Богдана Хмельницького, Северина Наливайка, який досить чітко окреслює розуміння ними змісту національної честі та гідності, морального обов’язку перед своїм народом і Україною та усвідомлення своєї відповідальності за їх теперішнє і майбутнє, І. Франко пояснив думкою про самостійну українську державу, яка “могла й декому з українців блиснути вже при кінці XVI, а виразніші форми прийняла в половині XVII в.” [31, т. 42, с. 177]. Він, тобто етичний вибір, формує шляхетність, мудрість та мужність як основні чесноти людей справді національного характеру, духовного світу та світогляду загалом, що й дало Д. Донцову підстави виокремити їх у “касту луччих людей”, у середовищі яких і сформувалась українська духовна, ідейна, суспільно-політична та історична провідна верства. Своє головне завдання, наголосив Д. Донцов, вона вбачала у тому, щоб “творити окремий організм, націю сильну назовні і всередині, з своїми окремими ідеалами і волею, які стояли над партикулярними інтересами, забаганками і волею частин” [13, с. 455]. Значимо, що це був питомо український шлях розвитку українського суспільства, його питомо українських ідейних, духовних та соціальних основ. Їх сутність сучасний історик Н. Яковенко вбачає насамперед у спадкоємності національних ідейних, історичних та інших цінностей, які цементували націю, завдяки чому вона не лише витримала найжорстокіші випробування на роздоріжжях української історії, а й відстояла себе у боротьбі за своє теперішнє і майбутнє, заявивши про себе у світі як про самобутню, висококультурну націю, яка справила значний вплив і на становлення та розвиток інших народів. З цього приводу Н. Яковенко також зазначає: “Нарешті, в елітарному середовищі бачаться витоки певного морального ідеалу. Адже саме тут,

починаючи від князівського щабля, і йдучи вниз, до шляхти, вперше утвердилися рицарські засади вірності, звитяги та чести як усвідомлена позитивна норма поведінки. Розвинуте почуття власної гідності, зіперте в підоснові на елітарному рицарському кодексі перетекло від шляхти до козацтва, а з козацького середовища, своєю чергою, – у близькі йому ширші маси низів, для яких козак був символом і еталоном *вільної* (курсив наш. – О. В.) людини. Можна обережно припустити, що в перспективі це мало позначитися на позитивній моделі національного характеру, яка передбачає такі риси, як неагресивний, але стійкий індивідуалізм, затятість, самостійність, відпорність супроти зовнішніх впливів” [37, с. 299; про це докладніше див.: 24, 27, 35, 36]. Що це було справді так, засвідчують й інші вчені, до того ж не лише вітчизняні, а й чужоземні.

У Польщі, наприклад, Ян Гербурт ще у XVI столітті, маючи українське козацтво одним із джерел свого світогляду, послідовно відстоював народовладні підстави організації польського суспільства, а в Запорізькому війську вбачав справжнього захисника не лише України та Польщі, а й усієї Європи від навали турків, татар і Москви. Ці ідеї він дієво пропагував серед своїх співвітчизників, формуючи цим їхній світогляд, життєву і громадянську позицію. Як школу лицарства сприймав Козацьку Україну й В. Кіцький, життя, творчість та громадська діяльність якого припадала на початок XVII ст. [38, с. 72–91]. У XIX столітті їхні ідеї розвинув Іполит Терлецький, який говорив про постійну увагу польської громадськості та польських учених до України, до проблем духовного життя українців на тривалому проміжку історичного часу [39, с. 174–185]. Ідеї Д. Донцова, Н. Яковенко, інших вітчизняних та зарубіжних учених є, як бачимо, прямим продовженням і розвитком ідей І. Франка щодо спадкоємності ідейних та духовних цінностей у формуванні національної провідної верстви. Тому вельми свіжо і злободенно й сьогодні сприймається його звернення в “Одвертому листі до гал(ицької) української молодіж”, у якому ще у 1905 році як одне з першочергових завдань того часу великий Каменяр поставив доконечну необхідність витворення з усієї маси українського народу сильного, єдиного, дієвого організму, формування української нації як природної форми національного буття цього народу, здатного утвердити себе у світі на своїй природній національній основі.

Характерною особливістю української провідної версти І. Франко вважав факт того, що вона вийшла з народу, сформована народом, отже й виражає його глибинні потреби, служила йому, згуртовувала його, формуючи його як націю. Виявом такої єдності стали українські народні думи, пісні, легенди та перекази про Байду, Богдана Хмельницького, Івана Підкову, Северина Наливайка, Максима Кривоноса, Лук’яна Кобилицю, Олексу Довбуша та інших народних провідників. Зокрема в думках про Богдана Хмельницького гетьман постає як батько, а козаки – як його діти. Йдуть на пораду до Лук’яна Кобилиці як до свого захисника й горяни в українських народних переказах, легендах та піснях про народного месника. У переказі “Панщина на Буковині і Лук’ян Кобилиця” про ватажка буковинських селян розповідається, що він був добрий і мудрий, відстоював права громад, писав до монарха скарги на панів, що громади відсилали його до Відня у цих справах, але те не допомагало, і пани продовжували кривдити селян. “От, – читаємо далі у переказі, – скликав Кобилиця сесію. (Єдну скликав задлі нас до Сторонці, а другу задлі Поляниць на Гледовій. “Діти божі, – каже, – будьте спокійні, будете мати розправу. Прийде комісія на панів”. Люди тоді повідбирали у панів заставлені ґрунти і ліси. І хоча з бунтівниками та їх ватажком військо вчинило жорстоку розправу, все ж таки у пам’яті народній Лук’ян Кобилиця

назавжди залишився доброю людиною, яка сміло стала супроти панщини і повела за собою інших.

Т. Шевченко, П. Грабовський, М. Лисенко, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, Леся Українка, Т. Зіньківський, Б. Грінченко, Остап Вересай та інші кобзарі, діячі науки, літератури і культури також творили українську націю, формували її свідомість, виводячи на європейський і світовий рівень історичного та суспільно-політичного поступу. “Коли б мені прийшлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, – писав І. Франко, – то я сказав би: се поезія бажання життя. Свобідне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу, – се ідеал Шевченка, котрому він був вірним ціле життя. Неволья і переслідування – чи то народне, політичне, суспільне чи релігійне – мали в нім непримирного ворога” [31, т. 28, с. 122]. У цьому й вбачав він духовну сутність ідейного провідника нації.

А тепер візьмемо до уваги й обставини, за яких жив і творив Т. Шевченко, які сформували його життєву позицію, його життєві принципи та ідеали, розуміння ним мети, смислу та цінності життя, і велич Кобзаря, сила його магічного впливу на свідомість народних мас, на свідомість низки поколінь стане для нас ясною і зрозумілою, стане у всій повноті їх морально-етичного, ідейного, духовного загалом та соціального змісту. Окреслюючи грані духовного портрета Т. Шевченка, І. Франко ставив, у такому разі, на перше місце *його свідомий морально-етичний вибір*, на співвідносність з яким і скеровував своїх сучасників та прийдешні покоління. Вибір цей був продиктований не лише глибоким співчуттям до всіх гнаних і гноблених, а й усвідомленим обов’язком перед ними, перед долею, минулим, теперішнім і майбутнім України і формувався у діалектичній єдності суперечностей. Російське суспільство часів Т. Шевченка І. Франко характеризує не інакше як “темне царство”, царство насильства над людиною, її людською честю і гідністю, доведене, як уже мовилося, до безмежного самодурства. За таких обставин, зазначив І. Франко у статті “Темне царство”, займатися політикою, тобто вільно обговорювати і критикувати діяльність уряду, державний устрій та суспільно-політичне життя, в Росії не вільно. Не вільно тому, що в державі абсолютизму, де панує воля царя, де закони ґрунтуються не на підставах народного волевиявлення, а на волі царя-деспота, кожного, хто повстав би проти них, жде жорстока кара, у тім числі кара на смерть. Тому-то покора нидіння, страх, відсутність навіть думки про якийсь спротив людиноненависництву і насиллю, якась мертвотність і задуха стали визначальними у тому “темному царстві”, у тому суспільстві.

Не те Т. Шевченко. Він виріс в Україні, ще в дитинстві з розповідей свого діда, учасника гайдамацьких повстань, з легенд і переказів про вільнолюбиве українське козацтво, з дум та історичних пісень, виконуваних кобзарями, з усього укладу українського життя ввібрав у себе дух протесту проти будь-якої необмеженої самоволі та необмеженого самовладства, проти наруги над людиною. Оцей, як говорив І. Франко, *дух опозиційності*, прищеплений ще змалку, зіткнувшись з абсолютистськими основами російського самодержавства, запалив у ньому волю до боротьби, викликав дух протесту і непокори. “Бачив ясно поет, – виграло І. Франко національні основи морально-етичного вибору та духовного світу Т. Шевченка, – яка доля жде його, – вона його й справді не минула, – а таки не захотів мовчати та “присипляти в собі” свої думи, не захотів коритися самоволею, підлягати “темному царству”, і не тільки сам кидав на нього громами своїх дум (“Лети ж, моя думо, моя люта муко!”), але й інших завзивав до боротьби з ним. “А де ж твої думи, рожеві квіти?” – говорить він до катованого

вільнодумця. – “Ой не ховай, брате, розсип їх, розкидай” [31, т. 26, с. 140]. Зіставляючи таку життєву позицію Т. Шевченка з критикою тодішнього суспільства такими велетами світової літератури як Г. Гейне та В. Гюго, І. Франко виокремлював одну деталь: і Г. Гейне, і В. Гюго жили і творили за інших, а саме – вільних, обставин, “коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи” [31, т. 26, с. 142]. Т. Шевченко ж діяв за обставин російського абсолютизму, постійно був гнаний і переслідуваний царським самодержавством і, зрештою, арештованим і засланим у глухі казахські степи з заборонаю писати і малювати, але не лише там, а й до кінця свого життя не скорився владі. Морально-етичний зміст такого зіставлення і висновків, які зробив І. Франко, чітко окреслює світ національної духовності Т. Шевченка, проектує не лише на сучасників автора поданих вище думок та ідей, а й на наступні покоління українців як взірць досконалості української людини, як приклад для наслідування і джерело формування їх громадянської та суспільно-політичної позиції.

Опозиційність до влади і усвідомлений обов’язок, наголошував І. Франко, відображають не лише діалектику становлення особистості Т. Шевченка, а й діалектику розвитку суспільства, виразно характеризують ті чи інші його сторони та закономірності такого розвитку. У статтях “Темне царство”, “Що таке поступ?” та інших працях він наголошував, що всяка неволя, будь-які прояви деспотизму роблять згубний, руйнівний вплив не лише на пригноблених, а ще більшою мірою – на гнобителів. Тож цілком закономірно, що у наслідку такого впливу та руйнації машина “темного царства” має “швидше чи пізніше сама розпастися” [31, т. 26, с. 151]. Поскільки ж несправедливість, деморалізація, облуда і самоволя не є вічними та незмінними природними законами, а лиш тимчасові недуги заснованого на них суспільства, то по них обов’язково настануть такі зміни в суспільстві, які й приведуть його до повного виздоровлення. Розпад комуно-совєтської імперії і так званого соціалістичного табору – свідчення геніальної прозорливості нашого мислителя. Те саме чекає і нинішні зловорожі Україні сили.

Правда, на шляху того виздоровлення маємо не лише лаври перемог, а й болючі втрати, не лише зневіру, розпач, а й піднесення, зростання соціально-політичної та національної свідомості мас. Т. Шевченко до найглибших глибин розумів неминучість процесу такого історичного самовбивства царства визиску і деспотії, з одного боку, і самоусвідомлення широкими масами свого призначення в історичному поступі народу, з другого. Аби прискорити цей процес, говорить І. Франко, Т. Шевченко, як і всі чесні люди, як і всі справжні сини свого народу, присвячував йому усе своє особисте щастя, свою кров і своє життя, адже добре розумів, що то не марна самопожертва, що то історична закономірність, яка обов’язково змете неправду і неволю на своєму шляху й утвердить царство добра і справедливості. У такому розумінні діалектики взаємозв’язків людини і суспільства І. Франко вбачав джерело прозорливості Т. Шевченка, його мудрість і безкомпромісність у боротьбі з “темним царством”, його ідеологічними, соціальними та політичними основами, з його супротивними людській моралі принципами. Вони ж своєю чергою формують волю, впевненість у правильності свого морально-етичного вибору, історико-суспільну значущість його наслідків у соціальному, політичному та духовному поступі нації, отже й взірць досконалості українського суспільства.

Скеровуючи своїх читачів, сучасників та прийдешні покоління, на співвідносність своїх життєвих принципів та ідеалів, свого розуміння мети, смислу, цінності жит-

тя, своєї громадянської позиції з таким духовним світом Т. Шевченка, з твореними ним і тогочасною провідною національною верствою національними духовними цінностями, І. Франко вказував на шляхи та способи забезпечення спадкоємності цих цінностей, цього духовного світу в нових поколіннях українців, їх подальшому розвитку й утвердженні як основи становлення українського суспільства на своїх природних підставах. Морально-етичний, психологічний, ідейний зміст цих підстав – мудрість, далекоглядність, самовідданість, віра в остаточну перемогу ідеалів нації як своїх особистих ідеалів, безкомпромісність у їх здійсненні, свобода і воля. Вони й дали змогу Т. Шевченкові пережити найжорстокіші випробування і вийти з них невпокореним, до кінця виконати свій обов'язок перед своїм народом і Україною загалом, повести їх за собою “через велику пустиню занепаду” до “вільної, самостійної України” [31, т. 35, с. 172], вказати цей шлях іншим.

Та разом з тим І. Франко не бажав творити і не творив у нашій уяві Т. Шевченка як якоїсь ікони. У постійному пошуку шляхів виходу з кріпосного рабства Т. Шевченко зазнавав значних моральних і душевних травм, розчарувань і зневіри, ба, навіть помилок, властивих кожній людині. “Капуста головата” – кидав поет бездіяльній, зневірній у своїх силах громаді. “Немає Господа на небі” – роздирав його душу і серце розпач у страшні хвилини безвиході. Однак і сила Т. Шевченка в тому, що він з честю та гідністю переживав ці удари долі, ці випробування. З учорашнього кріпака він став духовним та ідейним провідником нації. Усього зазнав Т. Шевченко на тому шляху. Не раз діткали йому відступництво, зрада, запроданство псевдопатріотів, найманців російського царизму, які “нетямущими руками помагали матір катувати” [31, т. 43, с. 384]. Він добре знав, як важко зібрати справді патріотичну громаду до важкої громадської роботи, громаду, в якій царські сатрапи та вітчизняні їх запроданці-прислужники послідовно вбивали козацький потяг до волі й свободи, вбивали в ній почуття національної честі та гідності, докладали усіх зусиль, щоб зробити з неї покірного раба, робочу худобу, тим паче до боротьби за свої народні і національні права. Важко ще й тому, що на кожному кроці відчував “брак проводу, брак товаришів і співробітників, брак щирості і безкорисного віддання себе для тої справи” [31, т. 43, с. 386], справи, якій він служив і буцімто служіння якій демонстрували оті зрадники, відступники і царські запроданці-найманці.

Нищівної руйнівної сили українській справі, справі національного поступу завдало і верхоглядство, плазування перед усім чужоземним, механічне перенесення його на український ґрунт. Глибоко, усебічно і послідовно розкривав І. Франко розуміння Т. Шевченком своєї національної мудрості, тобто освіти та ідейно-світоглядного поступу нації на своєму природному, українському ґрунті, освіти та поступу, які природно вирости б на ньому, відповідали б потребам нації, отже й були б плідними для неї. “Саме хапання вершків чужої мудрості, нічим не зв'язаних з темним, безпросвітним околком українського народу, – зазначає він у своєму виступі “На роковини Т. Г. Шевченка”, – плодило лише розбрат між українським народом і його інтелігенцією, розбрат пагубний для обох сторін, бо ж і ті ніби вчені українці, не бачачи на Україні суголосного ґрунту для своїх здалека принесених ідей, ниділи духовно” [31, т. 43, с. 389]. Далі І. Франко зазначив: ті ідеї, хоч деінде й справді були живі й плодотворні, перетворювались у них на пусту забавку, на золоті брязкальця, непридатні до буденного життя “і ховані лише про велике свято та про рівно пустомовних гостей” [31, т. 43, с. 389]. Звичайно, що люди, які привозили з-за кордону знання санскриту, історії, французької революції, найліберальніших американських та європей-

ських конституцій, найрадикальніших філософій, залишилися відірваними від українського ґрунту, чужими і незрозумілими, а то й огидними здирцями та тиранами своїх кріпаків та своєї рідні. Якого ж виходу в такому разі шукав Т. Шевченко? У чому його вбачав? “Се, – відповідає І. Франко на такі запитання, – повинна бути та своя мудрість – синтез свого рідного матеріалу, свого життя зі здобутками чужої, загальнолюдської, чи властиво чільної людської науки” [31, т. 43, с. 389]. Справді злободенними є такі висновки й для багатьох наших сучасників. І то не лише в науці та культурі, а й у громадському житті, політиці тощо.

Духовний портрет Т. Шевченка був би далеко не повним, а наші співвіднесення своїх життєвих принципів та ідеалів, своєї громадянської позиції з його світом не достатньо самовизначеними, коли б І. Франко не окреслив ще одну грань цього світу. Йдеться про те, що у вирі суспільно-політичного життя самодержавної Росії, у вирі боротьби за свої соціальні, політичні та національні права дехто з українців, як говорить І. Франко, покладав на ласку згори, на милості з висоти престолу. До цього схилився й О. Герцен, пропагуючи такі ідеї у своєму “Колоколе”. Т. Шевченко ж, зазнавши на собі всієї безодні “самоволі та притиску можних, ані на хвилю не дурих себе такою надією” [31, т. 43, с. 389]. Він чітко усвідомлював, що *лише зростання історичної, соціальної, політичної та національної свідомості широких мас* має привести їх до усвідомленої необхідності самим рішуче стати в обороні своїх прав і здобути перемогу. Процес такого самоусвідомлення нацією самої себе, свого місця і свого призначення в історичному поступі був складним і довготривалим. Т. Шевченко переболів його, як переболів і “загальну апатичну, в’ялу та байдужну вдачу українця-русина” [31, т. 43, с. 390] власною душею до самого дна. Саме це, як зауважив І. Франко, болісне переживання поглибило в ньому почуття свого морального обов’язку перед своїм народом, вивело його на найвищу хвилю змагань за свободу і незалежність України. Звідси, з цього болісного переживання стану нічим не виправданої бездіяльності і поступового національного прозріння гноблених російським царатом своїх співвітчизників, І. Франко й виводив своєрідні заповіді й уроки своїм сучасникам і нащадкам. “В однім і другім разі, чи ходить о розірвання кайданів, о змазання зі світу давніх провин кривавою купіллю, чи ходить о уможливлення сумирного, люб’язного життя і співділання людей на землі, першим і найвищим заповітом людини, що почувається до своїх людських і національних обов’язків, являється ненастанна розумна праця; найтяжчим злочином і нещастям – після гріху апостазії, являється добровільна чи примусова бездіяльність, пасивність та байдужість” [31, т. 43, с. 390], – висновує І. Франко, аналізуючи морально-етичні витоки, зміст і спрямування усєї діяльності Т. Шевченка, потрактовуючи їх як джерело й основу становлення національної самосвідомості його нащадків. Справді злободенно сприймаються вони й сьогодні, коли йдеться про суспільно-політичне самовизначення тих чи інших прошарків та верств українського народу, тих чи інших особистостей у вирі сучасної суспільно-політичної боротьби партій і рухів за подальшу долю України. Настанови й уроки Т. Шевченка та І. Франка будуть тут вельми своєчасними і корисними, адже спрямовують цю боротьбу, ці рухи, це самовизначення у своє природне русло, тобто на українську національну основу, що й робить їх дієвими, веде усіх учасників цієї боротьби, цих рухів, цього самовизначення до ідейного та політичного самоочищення, до згуртування своїх сил на підставах української національної ідеї, отже й до переможного їх завершення.

Ідея свободи і волі, Шевченків ідеал української людини й українського суспільства стали основою формування світогляду, розуміння мети, смислу і цінності життя,

життєвої позиції загалом членів Кирило-Мефодіївського братства, а згодом “Молодої України” та інших організацій і національно-визвольних рухів. Вони визначили сутність життя, творчості та громадсько-політичної діяльності наступних поколінь українців. Переконливим прикладом того є, скажімо, життя і творчість П. Грабовського, оцінка ним творчості Т. Шевченка, в якій увагу І. Франка привертає насамперед наголос на Кобзаревому гуманізмі та любові, на ідеалах братолюб'я, “що підготували і виховали ціле покоління людей, які з великою саможертвою послужили народові в пору увільнення з кріпацтва” [31, т. 32, с. 50], на загальнонаціональному значенні його ідейної спадщини.

Необхідно також зауважити, що І. Франко ніколи не був ідеалістом, що, як ми уже говорили, людські постаті, події і явища він вивчав у діалектичній єдності і боротьбі протилежностей. У “Критичних письмах о галицькій інтелігенції” він вів мову не лише про українську провідну духовну верству, а й з'ясував причини винародовлення її значної частини, аналізував її діяльність та наслідки цієї діяльності. Злободенною й на сьогоднішній день, адже так промовисто нагадує про це діяльність численних партій та рухів у сучасній Україні, є критика ним “москвофілів” і “народовців”. Лібералізм, удаване народолюбство, декларативна боротьба за свободу, вільний розвиток особистості та суспільства – основа їхньої діяльності. Отже, перевага “москвофілів” над “народовцями” чи то “народовців” над “москвофілами” не дає ніякої користі для народу. Причина такого стану справ, зауважив І. Франко, криється в тому, що так звана боротьба між тими рухами “відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла” [31, т. 26, с. 75]. Представники цих рухів з усіх сил намагаються показати себе демократами, друзями народу, його провідниками. Насправді ж у тих потугах немає нічого такого, що могло б свідчити про правдивість тих потуг, про прагнення здійснити їх у повсякденному житті. “Правда, – підкреслив І. Франко, – були у нас за той час свої домашні “пророки”, “поборники”, “отці народу”, але коли придивимся їм ближче, то побачимо, що один удостоївся назви “пророка” не за свою діяльність, а за свої гроші, другого величають “отцем Русі” за його німецький титул “барон”, третій славиться тим, що вміє дурити народ у очі псевдонаукою і псевдонародолюбством, а поза очі величає той сам народ “хамами та мургами, задля котрих не варто й раз рота отворити” [31, т. 26, с. 75–76]. Не зробило ніякого особливого внеску у поступ свого народу й духовенство. Повністю залежні від панів його представники у своїй переважаючій більшості смирно ставали слухняними панськими підданими. “Церковні книги, церковний обряд, – ось і все, що виносили сі попи зо шкіл, з чим вступали в життя, та й більше їм і не було треба” [31, т. 26, с. 87], – висновує І. Франко.

Однак і серед духовенства того часу, нехай і поодинокі, але все ж таки знаходилися, справжні українські патріоти. Прикладом того є діячі “Руської Трійці”, видавці та упорядники “Русалки Дністрової”, передусім Маркіян Шашкевич. Революційне спрямування альманаху І. Франко вбачав у виході за межі релігійних догм, у прориві людського, гуманного чуття серед загального отупіння та здичавіння. Справді-бо, “Русалка Дністровая” на своїх сторінках “поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, обговорювала їх зовсім не так, як би сього жадали церковники, ба навіть у письмі і правописі відбігла від старої традиції, – значить рішучо встала проти літературно-церковного авторитету” [31, т. 26, с. 90]. Отже, усім ідейно-тематичним спрямуванням свого змісту “Русалка Дністровая” засвідчила формування справжньої, національно свідомої провідної духовної верстви, що мало загальноукраїнське значення.

Світоглядні позиції І. Франка, розуміння ним принципів та способів національного самоусвідомлення українців, як бачимо, – одна з найважливіших підвалин нашого національного відродження на сучасному етапі становлення української державності. На які ж національні, духовні, суспільно-політичні та ідейні і т. д. цінності ворував сам І. Франко і спрямовував на них у процесі національного самоусвідомлення своїх сучасників та прийдешні покоління? В чому ж виявляється сутність спадкоємності цих цінностей?

Характеризуючи становище українців та України під владою чужоземців, І. Франко усебічно аналізував наслідки жорстокого визиску на завойованих землях і дійшов висновку: чим тяжчими і масштабнішими стають способи економічного, соціального, духовного та політичного гніту, тим більше вони розділяють суспільство на прямо протилежні сторони і загострюють їх відносини, що своєю чергою, викликає у широких масах спротив зловорожим силам. Співвіднесення гнобленими своїх потреб з явищами повсякденної насамперед соціально-економічної дійсності утверджує ці маси у переконанні в тому, що усі форми і способи гноблення поглиблюватимуться безкінечно, а гноблені будуть доведені до стану бидла, робочої худоби. З людиною у такому разі перестають рахуватися як з людиною, відбирають у неї усі людські, громадянські й національні права, що й протиставляє їй пануючій нації. На прикладах українських національно-визвольних рухів під проводом Богдана Хмельницького, Лук'яна Кобиліці, Олекси Довбуша, життя і творчості Т. Шевченка, П. Грабовського та інших представників національної провідної верстви І. Франко показав, що саме такий характер розвитку суспільства і суспільних взаємин пробуджує в людині *почуття її людської і національної честі та гідності*. Їх зміст як національних, ідейних, психологічних та морально-етичних цінностей визначається усвідомленою потребою кожного у боротьбі за повернення собі прав на повноцінне життя, а саме – соціальну рівність і справедливість, політичні свободи, освіту рідною мовою, повнокровний національно-культурний розвиток і, зрештою, національну державу як неодмінну умову здійснення цих прав.

Скажімо, у “Студіях над українськими народними піснями” І. Франко подав широку картину під’яремного становища українців на загарбаних землях. Аналізуючи історичні джерела дум “Про жидівські відкупи та про війну через них”, “Корсунська перемога” та інших творів української усної народної поезії, він навіть почерпнуті з французьких, польських, українських хронік, літописів, різного роду відгуків, тощо, численні приклади дикого розгулу польських окупантів та їх єврейських посіпак, які пояснюють причини масових погромів євреїв влітку 1648 року, отже й ідейно-тематичне спрямування змісту дум та пісень цього циклу. Наведемо кілька з них. Ось як говорить про це реєстр, складений у першій половині XVIII століття Степаном Лукомським у його додатку до щоденника Окозького, надрукованому у додатку до літопису Величка: “Тут в Україні ляхи почали розширяться [після війни Острянина 1638 р.] ще дужче, як уперед. Вони силою повідбирали в козаків многі маєтності, якими ті володіли, а їх самих, окрім 6000 реєстрових, як невільників і підданих люто обтяжили всякою роботою, і ніхто не міг обороняти їх від того обтяження. Ляхи тоді намовляли та юдили самого короля Владислава IV на те, щоб із усіми військами йшов на Україну, звоював козаків огнем і мечем, зруйнував та перемінив на порох і попіл їх житла, а самих козаків одних погубив, інших забрав у немилосердну неволю, а ще інших, зато-чивши в далекі місця за ріку Віслу, славу козацьку, голосну в значній часті європейського світу і відому також достаточо в

далеких краях за Чорним морем та в Азії, знівечив і стер зі світу... Поневолених у підданстві козаків озлоблювали так люто, що не допускали й забороняли їм двом або трьом сходитися на ринку або на вулиці, а навіть у своїх домах, боронячи їм розмовляти між собою про все, навіть про господарські потреби, немовби хотіли своїми ostrimimi наказами загородити їм уста, які всемогучий творець дав чоловікові для говорення, і онімити їх зовсім проти всякої природи і загального звичаю. На їх шиї накладали колоди, саджали в найлютіший мороз у плетені з пруття в'язниці, через що многі відморозували руки й ноги, а многі замерзали на смерть. Маєтніших із-поміж тих козаків за який-будь брехливий донос старости або економа, хоч би й за найменший проступок, били без пощади обухами, киями й іншими знаряддями, вбивали на смерть або погубляли різними способами, забирали їх добра й маєтки, а їх жінок запрягали в плуги і заставляли лід орати або рисувати, приставляючи жидів, щоб паганяли їх батогами, а інших, поставивши на льоду, веліли з ополонок брати воду і обливати їх або занурювати в ополонках" [31, т. 43, с. 172–173]. Жахливі свідчення. Але І. Франко навів їх зовсім не для того, щоб сіяти розпач у масах, щоб вселяти їм зневіру у своїх силах. Звичайно, у "Студіях над українськими піснями" вони у першу чергу підпорядковані розкриттю ідейно-тематичного змісту аналізованих творів. Однак І. Франко зробив це своєрідно.

Найперше звернемо увагу на те, що твори усної народної поезії він потрактував як вияв духовної історії народу, у цьому ж разі розуміння ним своєї національної честі та гідності. З цією метою він обширно цитував твір заславського єврея Натана Ганновера "Яван Мецуля", в якому описано погроми євреїв та поляків у Немирові, Тульчині, Полоннім, Острозі, Заславі, Старокостянтинові та Литві, зокрема втечі заславських євреїв, свідком і учасником якої був сам Натан Ганновер. Аби краще, глибше і усебічніше зрозуміти вияв у них розуміння українцями національної честі та гідності, знову дозволимо собі розлогу цитату: "Коли наблизився час вечірньої сабашевої молитви [жидівський шабас заходить вечором у п'ятницю], ми стривожилися страшною звісткою: прибув пан Вішовата, бувший намісник Полонного, що втік відси з многими паннами і повідомив нас, що Полонне взято і всіх панів та жидів побито. Ворожі відділи доходять уже до Заслава, а князь Вишневецький зі своїм військом утік до Старокостянтинова, куди за ним погнали козаки й татари. Інші їх відділи вирушили до Острога та Межиріччя. Тоді всі знатніші в місті перелякалися, а на жидів напав панічний страх; усі впали духом, і всіх очі були звернені на князя Домініка, ждучи від нього рятунку. Але він опівночі втік тою самою брамою, якою прибув із Польщі, боячись зі своїм відділом рушити тим битим гостинцем, що йшов через Заслав на Кременець, уже скрізь було повно татар і козаків. ... Народ, думаючи, що гетьман утік до Польщі, не знав, що має робити. Жидівські проводирі в Острозі видали відозву в ім'я релігії, щоб ані один жид не лишався в Острозі; те саме було зроблено і в Межиріччі. Ворог був віддалений від нас уже лише 2 милі, а при тім ми не були безпечні також перед місцевими мешканцями православними, боячися, щоб і вони не напали на нас. Тому-то всі жиди пустилися навтеки. Хто мав коня й візок, користувалися ними, а хто не мав, то хоч мав би за що купити, не хотів тратити часу і, забравши своїх жінок та дітей, утікав пішки, лишаючи своє добро на волю судьби. Навіть ті, що мали повози та цугові коні, але при тім багато пакунків, товарів, книжок і іншого движимого добра, лишали все те по дорозі у орендарів по коршмах, щоб самим легше було тікати" [31, т. 43, с. 191–192]. Наведені І. Франком описи національного гніту, як бачимо, ґрунтуються на співвіднесенні українцями самих себе з подіями і явищами повсяк-

денної історико-соціальної та суспільно-політичної дійсності, які й загострюють почуття національної честі та гідності.

Саме оці поняття моралі та етики стають основою формування національної свідомості, адже чим жорстокішими є гніт та експлуатація, тим більше вони викликають рух опору проти себе; чим більше зневажають людину, нехтують нею, тим більше вона заявляє про своє місце в суспільстві, визначає свою значущість у ньому, вимагає уваги й поваги до себе, відстоює їх. Тим паче така закономірність спрацьовує на повну силу, коли йдеться про гніт національний, тобто не лише окремо взятої особистості, а й народу, нації загалом. Наведених вище прикладів достатньо, щоб переконатися в цьому. Поневолені козаки не можуть змиритися з тим, що у них відібрано козацькі вольності, що з ними поводяться як з бидлом і повстають проти цього, відстоюють свою честь і гідність, нагнавши на поляків та євреїв жаху, вигнавши їх зі своїх міст і сіл та відновивши у них козацькі порядки. У процесі цієї боротьби формується не лише національне розуміння честі та гідності, а й відбувається на їх основі зростання національної свідомості широких мас, їх соціальної та політичної дієвості в утвердженні духовних та ідейних основ національної державності, згуртовує ці маси навколо національної ідеї. Тому у статті “Децо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю “Хатні справи українців” І. Франко наголошував, що для поневоленних народів нема іншого шляху порятунку від експлуатації ігноблення, “як піднімати всі народні маси до національної і суспільної свідомості, до участі в цивілізаційному житті, а отже, до боротьби за ніколи не старіючі права людські, політичні й національні” [31, т. 46, кн. 2, с. 268].

Усвідомлені національна честь і гідність зумовлюють інші цінності, а саме – *непокору, нестримний потяг до свободи і волі, усвідомлення свого обов’язку перед минулими, теперішніми і майбутніми поколіннями українців, відповідальність за їх долю*. Знову ж таки в “Студіях над українськими народними піснями” І. Франко нагадав своїм сучасникам про призабутого нами козака часів Хмельниччини Микиту Галагана, який був і залишається одним із яскравих утілень названих чеснот. Засланий Б. Хмельницьким у ворожий табір із завданням завести польське військо у засідку, він витримав найжорстокіші муки, у тому числі й випробування вогнем, щоб ввійти в довіру польського командування. Коли ж йому й справді йняли віри, Микита Галаган узявся бути провідником і, ошукавши поляків, справді-таки завів їх у засідку, приготувану Б. Хмельницьким. Морально-етичною основою такого вчинку рядового козака є, як бачимо, розуміння важливості свого призначення за певних обставин. Він виявляє не лише неабиякий розум та винахідливість, а й здатність на муки, страждання й самопожертву в ім’я перемоги над ворогом. Випробування вогнем не лише не злякало, а й загартувало Микиту, адже козак добре розумів, що тільки непокора ворогу принесе його співвітчизникам бажану свободу і волю, що його призначення як воїна, захисника свого народу полягає в тому, щоб, нехай і ціною свого життя, виконати завдання гетьмана. Саме тому Галаган свідомо зробив свій морально-етичний вибір і до кінця здійснив його.

Як приклад непокори ворогові, усвідомлення свого обов’язку перед своїм народом та відповідальності за його долю, І. Франко ставить і Северина Наливайка, скеровуючи своїх сучасників та майбутні покоління на співвідносність своїх моральних принципів та ідеалів, свого духовного світу на його незвичайної сили волю, непокору та незалежність духу. Хоч історія його страти у Варшаві й стала легендарною, І. Франко все ж таки ставить Северина Наливайка за приклад тому, що коронування роз-

паленою залізною короною та спалення козацького ватажка у мідянім бику є не просто виявом незалежності та непокори духа окремо взятої одиниці. Це – вияв рис, характерних українському козацтву, це – “найкращий доказ, що шляхетська душа вже тоді відчувала за тими ніби *hultajstwami roganicznuch kozaków*, – симптом чогось далеко глибшого, симптом змагання всього українського народу до своєї “корони”, до своєї національної самостійності, і силкувалася на сі змагання відповісти по-своєму, караючи одного з їх ініціаторів усіми жорстокостями, на які могла здобути класична і середньовікова фантазія” [31, т. 36, с. 390]. Отже, непокора, нестримний потяг до свободи і волі, своєї особистої і свободи та волі нації, усвідомлення свого обов’язку перед минулими, теперішніми та майбутніми поколіннями українців, відповідальність за їх долю формує характери і національну свідомість окремих особистостей, на підставі яких відбувається пробудження і формування національної свідомості широких мас, згуртування їх у боротьбі за свою національну державу та її незалежність. І ці наші ідейні та духовні національні цінності ми маємо взяти собі на озброєння, покласти їх в основу нашого національного виховання, нашого повсякденного національного життя.

Національна позиція – ще одна цінність, на яку орієнтував нас І. Франко. Вона заявляє про себе не лише у періоди піднесення національно-визвольних змагань, а й у діяльності чільних представників національної провідної верстви, у повсякденній свідомості широких народних мас. За будь-яких обставин, навіть за умови найжорстокішого національного гніту, українці завжди давали знати окупантам, що вони, і ніхто інший, господарі на своїй землі. Думи “Козак Голота”, “Іван Коновченко”, “Корсунська перемога”, “Про жидівські відкупи та про війну через них” донесли до нас таку життєву позицію наших далеких предків. Але вони не єдині у своєму роді. “Їх (козаків. – О. В.) ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спонукає їх хапати за оружжя і мститися криваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана, крім того, якого виберуть собі самі; хоч би се був простий пастух, коли тільки він хоробрий і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану” [31, т. 43, с. 84], – посилається І. Франко на французьку книжку “*Casimir Roy de Pologne*. Paris, 1679”.

Подібні свідчення маємо і в польських джерелах. Категорично заперечуючи думку про те, що Хмельниччина була винятково соціальним явищем, тобто повстанням хлопів проти панів і нібито не мала ніяких національних причин та прагнень, І. Франко звернувся до віршів тогочасних польських поетів. “Тодішні поляки в один голос і одними устами свідчать, – писав він, – що се було повстання *руського* люду. Русь піднялася проти поляків. Русь хоче вигнати ляхів із своїх границь – те самісіньке, що в противнім таборі голосять “сліпі кобзарі” в думах і піснях” [31, т. 31, с. 207]. Співвідносячи себе з реаліями повсякденної дійсності, у ході національно-визвольних змагань найширші верстви українського суспільства ясно бачили і чітко усвідомлювали невідповідність цих подій і явищ звичаям соціального, політичного та громадського життя, які сформувалися усім укладом життя нації, своїм потребам, своєму природному становленню та розвитку. Втрата національної української держави призвела до панування чужинців на нашій землі, до нищення нашої національної духовності, політичних і національних прав і свобод, що й викликало потребу в русі опору завойовникам, у відновленні цих прав та свобод. А це можливо лише за умови вигнання окупантів з рідної землі та розбудови національної держави.

Наслідком цієї боротьби І. Франко вважав подальше утвердження різних верств суспільства *на підставі національних потреб та інтересів*. Національні соціальні ру-

хи висувають у перші ряди своїх ідейних, духовних та політичних провідників, формують політичні партії національного спрямування. Отій “дивній пустоті мислі, пустоті бесіди і пустоті діла”, які визначали сутність діяльності “москвофілів” та “народовців”, І. Франко протиставив створену влітку 1890 року Українську радикальну партію та національно свідому українську інтелігенцію. Пройшовши чистилище політичних процесів, арештів та різних переслідувань, ця інтелігенція, створила свою партію і доклала усіх зусиль, щоб піднести національну та людську свідомість широких мас українців. Головним завданням партії став захист економічних та суспільних інтересів селянської верстви, піднесення її *самопізнання* та організація її для *політичної і національної* боротьби. Ясне усвідомлення членами партії та усією політичною провідною верствою поставлених завдань, цілеспрямованість у їх здійсненні дали свої результати. Народ став пробуджуватися немов зі сну, він почав засновувати сотні читалень, випускати часописи, і то не урядові чи то, так звані, “людові”, “спеціально шляхетськими прислужниками фабриковані для оглуплення народу, але якісь заказані, опозиційні!” [31, т. 46, кн. 2, с. 247–248]. Виявом утвердження широких верств, народних мас на своїх соціальних, політичних національних позиціях стали й зібрання та народні віча, на яких жваво обговорювали злободенні проблеми повсякденного життя, насамперед про податки та екзекуції, про закони ловецькі, лісові та рибацькі, “про хиби автономічного життя та про ту велику брехню “органічної праці”, в якій простий народ зі свого низького та обскурного становища дивним дивом майже все відчуває тільки здирства та стягання шкіри” [31, т. 46, кн. 2, с. 248]. Коли ж влада не дослухається до вимог громади, то нерідко, як то сталося у часі передвиборчої кампанії у Стоянцях Мостиського повіту, селяни не лише заявляють про свою непокору властям, а й бунтують проти них, вступають у конфлікт з жандармами, ескадронами кінноти, присланими на приборкання тих заворушень.

Виняткову роль у формуванні та зростанні національної свідомості, у національному самопізнанні та самоусвідомленні українців І. Франко відводив *національній провідній духовній, ідейній та політичній верстві, її єдності з народом*. Чому? Насамперед тому, що він ставив як невідкладне завдання витворення з широкої етнічної маси українського народу високоцивілізованої європейської нації. Оскільки перетворення народу в націю “йшло поруч з поширенням національної свідомості серед усіх його складових шарів, отже від центру до периферії” [3, с. 33], то в цьому процесі першочергову роль відігравала провідна верства. Вона, як говорить Д. Донцов, завжди була і є життєвою силою, творчою енергією “в житті державних організмів, що утримує цей організм у формі, надихує його силою, хоронить від хвороб і дає йому безнастанно відроджуватися” [13, с. 306]. На таке ось відродження українського державного організму, духовного, історичного, соціального та суспільно-політичного життя нації й була спрямована діяльність Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, М. Кривоноса, Т. Шевченка, П. Грабовського, Лесі Українки, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Лисенка і, зрештою, самого І. Франка та інших видатних історичних діячів, чільних представників української науки і культури.

Перетворюючи народ у націю, вони самі вірили в Україну, вірили у самих себе, у свої сили, в історичне призначення української нації серед інших націй як нації волелюбної, войовничої, висококультурної, яка утверджує себе у світі на своїх природних, тобто українських, підставах. Своїми практичними діями, своїм особистим прикладом, вирозумілістю до кожного, хто встав з колін і повів за собою інших, хто ще вагався у своєму виборі або не знайшов його, вони вселяли цю віру в масах, гурту-

вали і гартували її. Ми вже говорили про Б. Хмельницького, Т. Шевченка, Лук'яна Кобилицю, Олексу Довбуша як провідників українського селянства і нації загалом. Тепер же зупинимося на постаті самого І. Франка. Його художня творчість, публіцистика, громадсько-політична діяльність мали сильний відгук у народі. Саме вони й стали причиною селянського бунту у Стоянцях. У час виборчої кампанії 1897 року мешканці цього села вели дієву пропаганду на підтримку кандидатури І. Франка до австрійського парламенту. Коли ж за таку діяльність спробували арештувати Сенька Фіта і Дмитра Легана, які начебто погрожували війтові за те, що "він тримає сторону панів, а не громади" [31, т. 46, кн. 2, с. 331], то їх сусіди не дали їм можливості цього зробити, і в селі піднявся бунт проти місцевої влади. Так ідеї І. Франка оволодівали масами, формували їх як націю. Художня творчість Каменяра також пробуджувала у найрізноманітніших верствах українського суспільства почуття національної честі та гідності, формувала волю до боротьби, наступальність у досягненні своєї мети. Пригадаємо тут хоча б хрестоматійні повісті "Захар Беркут", "Борислав сміється", поезії "Гімн", "Веснянки", "Каменярі", "Не пора...", поему "Мойсей". Визначаючи основне ідейно-тематичне спрямування останнього твору, Д. Донцов наголошував: "Вийти фізично з рабства, як жиди, що втекли з Єгипту, – ще не зробить націю вільною. Вона мусить стати вільною духом! Має визбутися... "рабського серця" і "рабського мозку". Має зненавидіти неволю так, щоби ні муки, ні страждання на шляху до волі не спонукали її зітхати за часами рабства, отак, як зітхали за м'ясивом та часником жиди в пустині" [14, с. 87]. І ще: "За ворожим ярмом не тужити, а зломивши його, перейти свій історичний Рубікон, свій Йордан, за яким нарід жде війна і слава" [14, с. 88–89]. Війна за свою свободу і незалежність, слава доведених до переможного кінця і утверджених у житті своїх мрій, сподівань, прагнень і устремлінь, спадкоємність ідей І. Франка у творчості Д. Донцова також вказує на їхню силу і значущість у формуванні національної провідної духовної, ідейної та політичної верстви у згуртуванні нації на основі української національної ідеї та її історичного поступу.

Національну літературу та культуру І. Франко також розумів і потрактував як форми та способи національного самоусвідомлення українців, а їх найчільніших представників як представників національної провідної духовної верстви. Прикметною у цьому плані є його стаття "Лисенкове свято в Австрії", надрукована в "Літературно-науковому віснику" за 1904 рік. Приїзд М. Лисенка в Галичину та Буковину, відзначення у Львові 35-літньої праці Миколи Віталійовича як українського композитора й організатора хорів викликали не лише особливу повагу та пошану галицької і буковинської інтелігенції до нього, а й жваве обговорення наукових проблем, проблем музичного зокрема і культурно-мистецького життя в Україні загалом. Своїм талантом, громадянською позицією М. Лисенко дав новий поштовх до піднесення музичної культури усього краю. "Оскільки, – читаємо у статті, – знаємо з газет, привітання д. Лисенка в провінціальних містах, до яких він мав нагоду заїздити, а власне, в Тернополі, Станіславові, Коломиї, було не менше світле і не менше ентузіастичне, як у Львові. Всюди наш любий гість своєю появою викликав щирі радість, усюди довкола нього збиралася вся руська інтелігенція. Те саме було і в Чернівцях, відки по дводневним побуті Лисенко вернув на Вкраїну" [31, т. 35, с. 90]. Обмін думками, ідеями, духовними цінностями під час Лисенківського свята об'єднував українців Східної і Західної України навколо них, зумовлював потребу в подальшому спілкуванні, в подальшому духовному рості не лише інтелігенції, а й широких мас, отже й усві-

домлення своєї належності до високомистецької, висококультурної нації, в чому І. Франко й вбачав одно з призначень провідної духовної верстви нашого народу.

Як про найчільніших представників цієї верстви говорить І. Франко й про І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Заньковецьку, М. Садовського, П. Саксаганського, інших засновників та діячів українського професійного театру. Це ж бо вони в умовах дії Валуєвського циркуляра та Емського указу кинули виклик російському самодержавству і заявили на всю Росію і всю Європу: “Український театр є! Український театр живе і діє!” Яскраві, колоритні національні типи, створені українськими акторами на українському кону, вводили глядачів у світ проблем та ідей, у світ вишуканості та благородства українського побуту, українського укладу життя загалом, насамперед, народної моралі та етики. Серед них – Микола (М. Садовський) з “Наталки Полтавки” І. Котляревського, Назар Стодоля (І. Карпенко-Карий) з однойменної драми Т. Шевченка, Бондар (М. Кропивницький), Тарас (П. Саксаганський) у виставі за драмою І. Карпенка-Карого “Бондарівна”, Богдан Хмельницький (М. Садовський) в однойменній драмі М. Старицького, Олена (М. Заньковецька) у виставі за п’єсою “Глитай, або ж Павук” М. Кропивницького і т. д. Відтак, ці та інші образи, театр загалом стали школою національного виховання, джерелом формування національного духовного світу, національної громадянської позиції різних верств і прошарків українського суспільства, джерелом формування їхньої національної свідомості. Отой вияв поваги до М. Лисенка, такий само вияв поваги до корифеїв українського театру – свідчення незаперечного авторитету діячів української культури в українському суспільстві, визнання їхньої виняткової ролі в духовному розвої нації. Таку ж повагу і шану в народі завоювала й українська література та культура загалом, адже вони пробуджували в українцях почуття національної честі та гідності, зрештою, і почуття національної образи, а як наслідок і потяг до свободи і волі, непримиренність у боротьбі проти будь-яких проявів визиску, зла і насильства. На доказ цього І. Франко навів образ Чіпки з роману Панаса Мирного “Пропаша сила”. “Се вповні національний український тип “гайдамаки” чи то “опришка”, той самий улюблений народний герой Кармелюк, про якого зложено так багато пісень та оповідань: він грізний месник і безмежно люблячий оборонець усіх слабих” [31, т. 35, с. 98]. – Так визначив І. Франко цінність ідейно-тематичного спрямування образу Чіпки, отже й роману загалом, їх роль у формуванні національної самосвідомості українців. Так він розумів і призначення національної провідної верстви у становленні та розвитку нації взагалі.

Отож, коли П. Куліш виступив з критикою українського козацтва як збіговиська п’яниць і розбишак, Б. Хмельницького як “паливоди страшного”, який “молитьсь моцям і радивсь із відьмами”, І. Франко рішуче заперечив і спростував такі та подібні їх оцінки. Він добре розумів суб’єктивність і повну необґрунтованість, а відтак і згубний вплив цих оцінок на формування національної свідомості широких мас, на процес перетворення цих мас у монолітну, згуртовану і сильну українську націю. Він наголошував, що кожна нація висуває зі свого середовища своїх провідників, об’єднується навколо них, розвиваючи та утверджуючи у повсякденному житті їхні ідеї, виховує нові покоління борців за свободу, волю і незалежність, які довершуючи справи своїх попередників, виводять ці нації на нові історичні, соціальні, політичні і т. д. обшири, ставлять їх в один ряд з найцивілізованішими націями світу. Хибність згаданих вище Кулішевих оцінок українського козацтва та Б. Хмельницького, їх загрозливість для становлення національної свідомості українців, української справи загалом і полягає в тому, що вони вели, як сучасників П. Куліша, так і наступні по-

коління українців, не просто до втрати віри у своїх провідників, до втрати чітких національних визначень і спрямувань у політичній, історико-соціальной обстановці та суспільному житті свого часу, а й позбавляли їх проводу, отже, замість об'єднувати роз'єднували націю, розпорошували її сили, сіяли безладдя, конфлікти і ворожнечу. Це ж своєю чергою, ставало благодатним ґрунтом для вторгнення різного роду загарбників, для панування їх в Україні, для соціально-політичного, духовного національного визиску і винародовлення, до втрати будь-якої можливості дієвих змін у житті суспільства на користь нації, дієвого підпорядкування цих змін теперішньому і майбутньому нації, до втрати її визнання та провідного становища у світовій спільноті.

Передбачаючи наслідки Кулішевої гарячкості та суб'єктивності у розумінні та потрактуванні явищ, подій і постатей національної української історії, І. Франко кидає йому гіркий докір, застерігає своїх читачів від поспішних, непродуманих висновків, ставить у приклад інші нації, які шанують своїх ідейних та духовних національних героїв, спонукає нас до виважених зіставлень цих явищ, подій, постатей, до вдумливого аналізу змісту їхньої діяльності та значення для поточного моменту й історичного поступу загалом. "І наваливши стільки провин на Хмельницького, – пише він у статті "Хуторна поезія П. А. Куліша", – д. Куліш каже зиратися на нього цілій Європі, як на нечуване дивовище, і жалкує, що "великий воїн" Чарнецький спаскудив руки лицарські, палячи кості Богданові! Та тільки ж чи по правді звів д. Куліш такі завини на Хмельницького? Кого це він так пекельно зрадив? Таким самим зрадником міг би д. Куліш назвати, напр., Кромвеля або Бонапарта, а преці ні англічани, ні французи не ставлять тих своїх героїв на всесвітнє позорище. Що Хмельницький провадив дволичну політику, єднавсь в потребі то з татарами, то з москалями, – се чей же ніхто не схоче вважати таким страшним проступком, тим більше, що для політики наші приватно моральні закони не писані. Впрочім не один із нинішніх дипломатів під зглядом дволичності й десятих Богданів заткне за пояс" [31, т. 26, с. 166–167]. Слушні, вельми слушні закиди І. Франка і то не лише П. Кулішеві. Повною мірою їх треба адресувати й багатьом сучасним політикам та значній частині української громади загалом.

Навіть з того наскільки дає змогу ця розвідка, чітко вимальовується Франкове розуміння ідейних, морально-етичних, психологічних основ української національної провідної верстви та її призначення в історичному поступуванні української нації. На перший план тут він виводив усвідомлений вибір між волею і рабством на користь волі, на користь нації. Важливо й те, що цей вибір робили представники не лише вищих станів і класів, а й представники найширших мас трудящих, рядових козаків і селян, що й ставило їх усіх в один ряд – національну провідну верству. Микита Галаган і Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко і Микола Лисенко, Олекса Довбуш та Лук'ян Кобилиця і корифеї українського театру, інші видатні постаті української науки, культури, національно-визвольних змагань різних періодів вітчизняної історії свідомо наражалися на самопожертву, на жорстокі випробування заради волі та свободи нації. Така свідомість свого призначення в історії нації, таке усвідомлення особистої відповідальності за її долю сформували й характерні особливості української національної провідної верстви та визначили своєрідність її зв'язків з народними масами. Серед них І. Франко виокремив насамперед непокору та рішучий опір завойовникам. І не просто непокору та опір, а войовничість, наступальність у досягненні поставленої мети. Не чекати кращих часів, а відвойовувати у ворога себе самого, знищувати перешкоди на шляху до мети, утверджувати себе самого, отже і націю, на своїх природних підставах – то принципи діяльності, знову ж таки і Микити Галагана, і Бог-

дана Хмельницького, і Тараса Шевченка та кирило-мефодіївських братчиків, і Олексі Довбуша та Лук'яна Кобилиці, і Миколи Лисенка та Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької, Лесі Українки та ін. Кожен із них по-своєму реалізував у житті ці принципи, але кожен з них об'єднував усі прошарки, стани і класи українського суспільства на основі української національної ідеології, вів націю по шляху до незалежного українського державотворення. Саме ж державотворення вони розуміли як культ наших предків, культ українського роду, культ національних звичаїв та духовності у всіх сферах життя нашого народу, культ войовничості, культ свого призначення не лише в періоди крутих поворотів національної історії, а й у долі нації загалом. На співвідносність з цими принципами української національної провідної верстви й націлював І. Франко українців, згуртовуючи цим і саму націю у боротьбі за свою свободу, волю і незалежність.

Ідею творення з етнічної маси народу високорозвинутої, цивілізованої нації І. Франко поклав у основу свого розуміння і потрактування особливостей національного поступу. Він також визначив, про що уже йшлося вище, ідейні, соціальні, політичні, морально-етичні, психологічні, духовні загалом підстави цього поступу. Чи ж стали вони ґрунтом для подальшого пошуку шляхів національного самоудосконалення наступних поколінь українців? Як розвивали цю ідею і що нового внесли у її розробку українські вчені-націологи?

Відповідаючи на ці запитання, однозначно скажемо: так, стали! Д. Донцов, Ю. Вассиян, М. Міхновський, В. Липинський, М. Шлемкевич, М. Сціборський, інші учені, публіцисти, громадські діячі чи то безпосередньо під його впливом, чи то розвиваючи поставлені ним і часом ідеї на вищому рівні, формували цілісну сукупність поглядів на переростання етнічної маси в націю, осмислювали і визначали підстави та вказували на основні спрямування у розв'язанні проблем становлення нації, її місце в національній історії та призначення у світовій спільноті [2; 9; 10; 17; 30]. М. Шлемкевич не лише солідаризувався з І. Франком у потрактуванні причин появи на західноукраїнському політичному овиді різного роду партій, як-то, скажімо, “народовців” та “москвофілів”, критикував їхню діяльність, указав на революційність переходу проводу в національно-визвольних рухах від “священничої ієрархії” до “світської інтелігенції”. Як і І. Франко у діяльності “Руської трійці” глибоку суть цих змін він убачав у тому, що учасники “Руської трійці” відкрили “двері в широкий світ”, започаткували “нову добу в історії галицького, взагалі тодішнього західноукраїнського суспільства” [33, с. 48], унаслідок чого й з'явилася “нова, щораз численніша верства світської інтелігенції” [33, с. 45]. Водночас виробляється її самосвідомість, формується національний провід. Національне самоусвідомлення українців під цим проводом виявляється в тому, що нове, так сказати франківське покоління, усвідомлюючи свою національну честь і гідність, формуючи свою національну позицію, відкидає заско-рузлість релігійних догм, які лиш сковують і гальмують поступ і займає національну революційну позицію. М. Шлемкевич, йдучи за І. Франком, з особливою силою підкреслив, що сутність цієї позиції визначає природне поєднання її складових з цінностями, виробленими попередніми поколіннями, отже, нова провідна верства виростає з народу, на ґрунті національної історії, національних звичаїв суспільно-політичної боротьби з оновленням і розвитком їх за нових обставин і організовує на цих підставах широкі маси. Взірцевим представником цієї верстви він назвав свого учителя І. Франка, пам'яті якого в 100-ліття народин і присвятив свою книгу “Галичанство”.

За принципом “від протилежного” відбувався вплив І. Франка на Д. Донцова. Його войовничий, наступальний, чинний націоналізм не приймав Франкового “Та слави людської ми не бажали, Бо не герої ми, не богатирі”, не визнавав ніяких добровільно взятих на себе пут, тому Д. Донцов іноді не бачив за цим І. Франка – вічного революціонера, духа, “що тіло рве до бою, Рве за поступ, щастя й волю”. Як не дивно, але Д. Донцова єднає з І. Франком розуміння саме духа як рушійної сили поступу. Правда, у І. Франка цим духом є сам революціонер, філософія ж історії у Д. Донцова – це філософія національного духу, який розбуджує і підіймає у масах провідна верства [2, с. 146]. Отже, остання й формує з етнічної маси народу націю. Визначальним у цьому процесі, на думку Д. Донцова, є момент “творчого насильства”, момент волі (звідси і вольовий, чинний націоналізм). Усі так звані “вибрані народи”, говорив він, йшли до своєї мети шляхом насильства, залізної безоглядності та війни. “Інакше не могло й бути, – читаємо у “Націоналізмі” Д. Донцова, – бо коли історія є боротьбою за панування й владу, за взяття й посідання, – то творче насильство мусить грати велику роллю в цьому процесі, бо привласнення – це передусім бажання поконати, це формування і перетоплення матерії після свого бажання, волі і сили” [15, с. 386]. Коли ж ідеться про творче насильство щодо взаємозв’язків та взаємозалежностей різних прошарків цієї нації, то це насильство Д. Донцов потрактував не як війну, а як спосіб дієвої меншості накинути своє розуміння світу, свої ідеї відсталій у своєму становленні, а то й бездіяльній більшості (не обов’язково нижчих верств населення), як спосіб розбудити в ній отой дух революційності, тобто викликати в неї волю до влади, нестримне її прагнення жадоби панування. Тому такий рух у процесі формування провідної національної верстви і нації загалом у Д. Донцова характеризується сліпою вірою, фанатизмом, аморальністю, зоологічною волею до життя, до влади і панування, яка не знає ніякого контролю, заборон, бо завжди є підсвідомим поривом до них і завжди має завершуватися перемогою та утвердженням провідної верстви і мас, які вона повила за собою, в своєму суспільстві та світовій спільноті. Отже, служити інтересам поступу для Д. Донцова – означає вибороти і здійснити “право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації” [15, с. 385] і заявити у такий спосіб своє провідне становище не лише у цьому суспільстві, а й у світі загалом.

На відміну від Д. Донцова Ю. Вассиян розумів націю як наслідок природного розвитку людини і суспільства, “в якому найбільша різномірність форм зв’язана в той спосіб, що суспільність частин цієї суспільної величини найбільше зближена до стану органічної взаємозалежності” [4, с. 83]. Ця природна взаємозалежність ґрунтується не на пориві, не на безконтрольному інстинкті, як у Д. Донцова, а на усвідомленому й осмисленому свідомої свого “Я” одиницею потязі до переможного чину, що й залучає цю одиницю в процес історичного творення, у процес перетворення етнічної маси народу в націю, формує її національну позицію і визначає її зміст. Усвідомлюючи себе, свідомо свого “Я” одиниця, співвідносить себе з такими національними цінностями як природа, споконвічний дух рідної землі, месійний первень волі, самопочуття своєї родової гідності, національної честі, лицарської мужності, ідея соборності українства, культура і, зрештою, героїчна сутність Т. Шевченка, яку ще необхідно зрозуміти і прийняти в себе [5, с. 39–80]. Самопізнання таким способом формує потребу актуалізації національних цінностей, національного досвіду, закономірностей історичного розвитку на сучасному етапі становлення людини і суспільства та в майбутньому, адже національна душа у такому разі “прояснюється з небувалою силою само-

свідомості назад аж до найглибших основ власної природи, щоб з відчуття цілого свого буття вилонити сили до величного творчого руху наперед” [5, с. 75–76]. Водночас цей акт самоусвідомлення повинен бути наслідком “пережиття природи української душі” так, як вона була в історичній дійсності, щоб основним законом нового життя тільки потім стати.

Відтак, названі та інші національні цінності у процесі національного поступу стають основою буття нації, творять на їх підставі національну спільноту нової якості, нового рівня. Цю спільноту, зазначив М. Антонович, Ю. Вассиян розглядає у площинах роду і нації. “Однак, – пише він, – рід у розумінні Ю. Вассияна це не так кровний в’язок, як духовний, метафізичний. Рід і нація – це поняття нерозлучно зв’язані” [1, с. 31]. До того ж “родове розуміння нації, як це ми бачимо й у О. Ольжича, характерне й для українського націоналізму й у цьому ми основно різнимось від державного розуміння нації західного світу (французів і англо-саксів) та расового у німців” [1, с. 31]. Отже, усвідомлення одиницею себе природною складовою і природним змістом утворення рід–нація–держава переконливо ілюструє розвиток на новому, значно вищому рівні ідей І. Франка про природність національного поступу спільноти, у чому й виявляється життєдайне джерело цих ідей у процесі не лише розробки теоретичних проблем нації, а й її подальшого становлення, безперервного фактичного оновлення та поглиблення змісту цього утворення.

Як ідейну та духовну цілісність, що сформувалася на своїй природній основі в ході історичного розвитку, потрактував націю й В. Липинський. У такому разі він розуміє територію як джерело духовної цілісності. Тому він зазначає, що можна мати прекрасну територію, але ніколи не здобути на ній влади та своєї держави, отже й сформованої нації. Для цього потрібно, найперше, три речі: свідомість, воля і патріотизм. “Допіру, – писав В. Липинський, – свідомість своєї території і хотіння мати на ній свою окрему владу, свою окрему державу, перетворюють її в активну порушуючу силу. З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без винятку, її мешканців. Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав” [22, с. 375]. Оце хотіння мати на своїй території свою владу і свою державу, оце почуття патріотизму, потяг до влади, до панування провідної верстви зумовлюють необхідність *волі ризику та самопожертви*, ведуть до визнання влади провідної верстви та її авторитету у свідомості пасивної більшості, організують цю більшість, роблять її життєздатною і життєтворчою силою, до потреби у постійній боротьбі провідної верстви за право стояти на чолі нації, вести її шляхом національного поступу.

Осмилення ідейних та духовних основ процесу перетворення етнічної маси українського народу в українську націю в українській націоналістичній думці кінця XIX – першої половини XX століття набуло виразно націоналістичних спрямувань. “Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися з XIX віку, – писав з цього приводу М. Міхновський. – Під її могутнім натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої рабські обов’язки при чужинцях-переможцях” [25, с. 228]. Своєрідним підсумком такого осмилення процесів формування і становлення української нації стала фундаментальна праця М. Сціборського “Націократія”. Проаналізуємо її положення дещо докладніше.

М. Сціборський, як І. Франко, Ю. Вассиян, Д. Донцов та інші його попередники, також потрактував націю як найвищу форму людського співжиття, яка за усієї

відмінності та різноманітності одиниць на підставі природних властивостей цієї людської спільноти у процесі історичного розвитку цієї спільноти сформувала власний неповторний внутрішній і духовний зміст. Він також чітко вказав на складові такого розвитку. Це, насамперед: а) моральна єдність, б) устремління втілювати, на відміну від демократів, соціалістів та комуністів, свої власні (а не різних партій, класів і т. д.) завдання, в) дух (ідея) нації, воля до творчості та боротьби, які визначають сутність цих устремлінь, г) інстинкт боротьби за здійснення поставлених перед нацією часом історичних завдань передусім за вільний розвиток отих від віків творених підстав природних властивостей, тобто за свободу і незалежність, д) максималізм і здоровий національний егоїзм, е) любов до свого і нетерпимість до ворожого, є) наступальність, дієвість, здатність бути тираном для знищення чужої сили, що стає на перешкоді вільного розвитку нації. Разом узяті ці чинники визначають не лише природний шлях витворення з етнічної маси народу життєздатної нації, а й особливості її поступу, формують підставові складові життя й сили цієї нації, вирізняють її з-поміж інших націй, роблять її самостійною і неповторною. Тому становлення і розвиток нації для М. Сціборського є не чим іншим як постійним і безнастанним побільшенням цих своїх духовних та фізичних сил, на що він й орієнтує як окремо взяті одиниці, так і суспільство загалом. Тому він з особливою силою підкреслив і наголосив: коли ці вияви постійно не проявляються в історичних, суспільних, соціальних, політичних, ідейних і т. д. змаганнях нації, нація поступово занепадає і гине, *“завжди й неминуче стає предметом поневолення й визиску інших державних націй”* [30, с. 71]. Враховуючи це, головним завданням нації М. Сціборський вважає створення національної держави.

Розвиваючи вчення І. Франка, Д. Донцова, Ю. Вассіяна, інших українських мислителів про націю і національну державу, він уточнив і конкретизував зміст таких національних цінностей, як національна честь і гідність, національна позиція у розв'язанні проблем історичного, соціального та суспільно-політичного життя нації, їх значення у цьому житті. На підставах цього їх змісту і такого їх значення *“український націоналізм хоче спричинитися до створення потужної і великої держави, що в стані була б кожночасно – через свою внутрішню скріпленість і зовнішню активність – найкраще здійснювати завдання Української Нації та захищати її інтереси перед іншими націями*. Як вказувалося, у цьому устремлінні він послуговується, насамперед, засадами *здорової, егоїстичної національної моралі*, не обмежуваної ніякими *“принциповими”* умовами, і *виключністю національного інтересу*, що стає для нього *превище всіх “загальнолюдських” доктрин* [30, с. 72]. Отже, такі поняття, як *“здорова, егоїстична національна мораль”*, *“виключний національний інтерес”* суттєво доповнюють систему ознак і понять української націології, скеровуючи на співвідносність з ними українську суспільність, щоб кожному членові суспільства можна було предметно і чітко визначити свою національну позицію як особисту, громадянську і національну цінність, як одне з джерел соборності української нації та української держави, їх здатності протистояти зовнішнім ворогам та різного роду винародовленим і асимільованим окупантами відступникам, зрадникам, запродавцям і пристосуванцям, так званим *“національним”* партіям тощо, поборювати їх [про це також див.: 21; 23; 28; 34].

Єдиною і невід'ємною умовою історичного буття нації, здійснення національної ідеї, стверджує М. Сціборський, є національна, самостійна держава, що постала унаслідок перемоги національної (і ніякої іншої) революції, адже *“тільки через власну державу нація стає творчим чинником історії й повноправним господарем своєї власної долі”*, *“тільки державне існування нації вповні здійснює і посилює чинний харак-*

тер самої національної ідеї” [30, с. 71]. До того ж, держава в ідеології українського націоналізму – не лише організована доцільність, вона також визначає і морально-етичні та громадянські підстави повсякденного буття своїх співгромадян, адже зобов’язує кожного з них і усіх разом узятих до служіння їй, до жертв і високих духовних поривів у її ім’я, в ім’я її теперішнього і майбутнього. Силу держави, суспільний і політичний лад у ній, наголосив М. Сціборський, забезпечує не внутрішня боротьба часткових інтересів (партій і рухів у тому числі), а лише “солідарні, узгіднені зусилля цілого суспільства” [30, с. 74]. Спрямовані на забезпечення цієї сили й ладу держави, вони гарантують “в лоні нації *всім* її прошаруванням внутрішній мир, охорону, працю, законність, соціальну справедливість і розвиток” [30, с. 74]. Тому український націоналізм проголошує *націократію* своєю ідеологією, а основне своє конструктивне завдання означає в гаслі:

Держава вище класів і партій!

Особливу увагу приділив М. Сціборський проблемі взаємозв’язків державної влади і широких верств суспільства. Він говорить, що основою цих взаємозв’язків є: 1) авторитет влади і 2) організована на природних підставах участь *працюючих* верств української нації. Така ідеологія державного будівництва забезпечує дійсну, а не декларативну рівність у громадських правах й участь у державному керівництві, адже виходить з того, що вони, тобто рівність і участь, виступають насамперед *обов’язком* кожного громадянина, зумовленим його працею на користь нації і держави. “Тільки творчі, продукуючі, соціальні складники нації *вважає* націоналізм *управненими* й *гідними до керми державою*. З цих власне складників творитиметься *справжня провідна верства*. Натомість соціальним хижакам (читай: ахметовим, бойкам, фірташам, фельдманам, пінчукам і т. д., і т. п. – *О. В.*), суспільним неробам, шкідникам (читай: шуфричам, черновецьким і т. д. – *О. В.*) і політичним “отаманам” (читай: януковичам, тимошенкам, тигипкам і т. д. – *О. В.*) націоналізм відмовляє не тільки права на керівництво, але й самої рації існування” [30, с. 75], – так визначив М. Сціборський сутність і принципи, на яких будується устроєва концепція українського націоналізму, яку він називає *націократією*. Її фундаментом є основні групи селянства, робітництва й провідної, продукуючої інтелігенції. На відміну від демократії, соціалізму та комунізму, не кажучи уже про фашизм та диктатуру, націократія об’єднує не окремі групи, прошарки чи то класи, а, наголошуємо, *продукуючі сили* суспільства, хто б їх не представляв. Суть у такому разі полягає в тому, що визнання влади найширшими масами створюють не ті, хто обіцяє, не демагоги і політичні пройдисвіти, а ті, хто конкретними результатами своєї повсякденної практичної господарської, наукової, культурно-освітньої, громадсько-політичної і т. д. діяльності довів свою здатність керувати державою. Не зовсім важко буде зауважити в цьому й іншу характерну особливість націократії, а саме – відсутність антагонізмів і війни “всіх проти всіх”. Натомість націократія забезпечує таким способом відкритість для творчої участі усіх громадян цього суспільства у процесі державотворення та життєдіяльності нації на підставах соціального миру і співробітництва, усуває будь-які можливості узурпації влади.

Пригадаємо, що й І. Франко у статті “Що таке поступ?” прозріливо передбачив, що будь-який відхід від цієї закономірності у розвитку суспільства викликає недовіру до влади, розчарування в ній, адже такий відхід веде за собою нерівність, експлуатацію і гноблення. “Невже поступ мусить іти раз у раз у парі з чиеюсь згубою, з чиеюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоб запевнити панування та розкошування всяким

Ротшільдам, Бляйхредерам, Астонам та Гіршам?” [31, т. 45, с. 323–324] – ставить він далеко не риторичне запитання. Нехтування інтересами нації, говорить І. Франко, призводить до узурпації влади певними групами, які володіють незліченними багатствами і завдяки цьому встановлюють деспотичну владу над рештою своїх співвітчизників. Сама ж держава також стає формою диктатури, оскільки тоді “власна воля і власна думка кожного поодинокого чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою” [31, т. 45, с. 341]. Комуністичний фашизм і його диктатура в Советському Союзі, ганебний розпад соціалістичної системи беззаперечно підтвердив геніальне передбачення-застереження І. Франка.

Аналізуючи ідейні, соціальні та політичні основи комунізму, М. Сціборський дійшов такого ж висновку. “Комунізм, – писав він, – створив у площині суспільно-політичній нову форму, але стару змістом, соціальну нерівність, сполучену з тиранією узурпаторської кліки, а в господарській – неповоротливу, хаотичну (дарма, що “планову”!), машину державного капіталізму, що – вбивши всі здорові стимули праці й приватного інтересу – душить країну смертельним пресом визиску, безглузлого експериментаторства та марнотратства народних сил” [30, с. 82–83]. Тому національну єдність, тобто націоналістичних і комуністичних, соціалістичних і демократичних та інших сил, він вважає повним абсурдом, адже на ділі така неприродна спільність лише послаблює визвольний рух, розпорошує силову й моральну потугу самого націоналізму, обезкровлює його ідейний, безкомпромісний, бойовий порив отрутою угодовської псевдологіки й спекулянтства, в чому наші сучасники не раз мали і мають змогу переконатися, вірячи, так званим, демократичним, а насправді олігархічним, бандитським чи то бездіяльним, демагогічним партіям та рухам, які проголошують себе національно-демократичними. Справжню ж силу, яка здатна вивести націю на шлях вільного розвитку, М. Сціборський вбачав не в партійних сектярах й спекулятивних “очковтирателях”, а в *ударному, бойовому легіоні національної революції і національного поступу – організованому націоналізмі*, що черпатиме свої сили з життєвої енергії свого народу і його нової провідної верстви.

Отже, становлення та розвиток ідеї витворення з етнічної маси народу високоцивілізованої нації від І. Франка до М. Сціборського, зрештою, і до наших днів, скеровували процеси самоусвідомлення українців у русло націоналістичної ідеології. Українські вчені-націологи пояснюють це насамперед тим, що українці не маючи своєї національної держави, постійно зазнавали утисків, переслідувань, соціального, політичного та національного гноблення і визиску, які чинили окупанти на нашій споконвічній території. Це ж своєю чергою завжди викликало загальнонаціональний спротив і прагнення звільнитися від таких утисків, переслідувань, гноблення та визиску. У боротьбі за це звільнення до найширших верств і прошарків українського суспільства приходять усвідомлення потреби мати національну незалежність і самостійну, незалежну українську державу як неодмінну умову вільного і повноцінного самоздійснення нації на своїй природній основі.

З’ясовуючи особливості змісту цієї природності та шляхи самоздійснення нації, І. Франко чітко визначив їх найважливіші чинники. Тут на перший план він ставив взірець національної досконалості української людини і українського суспільства,

почуття людської та національної честі та гідності, непокору, нестримний потяг до свободи і волі, усвідомлення кожною взятою одиницею і національним загалом свого обов'язку перед минулими, теперішніми і майбутніми поколіннями українців, своєї особистої відповідальності за їх долю, національну позицію у розв'язанні проблем повсякденного буття, пробудження, поступовий і невинний ріст національного самопізнання та потреби у політичній і національній боротьбі. Сюди І. Франко відносив формування у процесі цієї боротьби національної провідної духовної, ідейної та політичної верстви, яка стає на чолі національної революції і бачить своє основне призначення в ній у витворенні з етнічної маси українського народу високоцивілізованої політичної європейської нації.

Послідовники і наступники І. Франка, аналізуючи явища української дійсності, конкретизували і значно поглибили його ідеї. М. Міхновський, В. Липинський, Ю. Вассиян, М. Сціборський природність національного поступу також убачали у поступовому і послідовному витворенні української нації з етнічної маси українського народу. Саму ж природність порівняно з І. Франком вони потрактовують на новому, значно вищому історико-теоретичному рівні. Як І. Франко, сюди вони включають не лише побутові звичаї, духовне, історичне, соціальне та політичне життя нації, а й зумовлені ними процеси національного самоусвідомлення та питома національні особливості становлення і розвитку нації, які складаються під час формування національної провідної верстви, національної революції та будівництва національної держави. Однак, скажімо, поняття національної честі та гідності, взірць досконалості української людини та українського суспільства, національне самопізнання в ідеології націоналізму Д. Донцова, В. Липинського, Ю. Вассияна, а також М. Міхновського, М. Сціборського та інших українських мислителів найтісніше пов'язуються не лише зі співвідношенням з побутовими, культурно-освітніми та соціальними цінностями, сформованими у процесі національно-визвольних змагань. Їх зміст тепер визначають підсвідомий (Д. Донцов) чи то усвідомлений (В. Липинський, Ю. Вассиян, М. Сціборський) *інстинкт боротьби, потреба* у цій боротьбі як закономірний наслідок становлення національного самопізнання та національно-визвольних змагань, отже й історичного поступу українського народу загалом. В їх ході відбувається очищення нації від винародовлених окупантами елементів, оте витворення нації з етнічної маси народу. Процеси цього самопізнання, перебіг національно-визвольних змагань, становлення і розвиток української нації українські націологи також пояснюють нерозривним зв'язком з наростанням політичної боротьби мас за свою незалежну державу, побудовану на підставах ідеології націоналізму, винятково національних інтересах та здійснення своєї потреби у здобутті влади, потреби панування на своїй землі, організованих і скерованих національною провідною верствою, отже й утвердження себе таким способом серед інших націй як самодостатньої нації.

Цілком природно постає тоді й питання: чому ж ці завдання нам не вдалося виконати повністю, хоча вони поставлені перед нацією уже давно?

По-перше. Ті, хто усім ходом історичного розвитку нашої нації був поставлений на чолі цієї її, не зуміли на вироблених вітчизняною націологічною думкою підставах зробити глибокого і усебічного аналізу засад і основ своєї політики національного державотворення, "й на живих прикладах нашого минулого й сучасного показати, що лихо наше не так в зовнішніх умовах, не так в силі наших ворогів, як у наших внутрішніх хибах, у хибах тих методів і способів, яких ми досі уживали" [18, с. 6]. Справді-бо, достатньо було б М. Грушевському до кінця усвідомити ідеї таких своїх сучасників,

як І. Франко, Т. Зіньківський, М. Міхновський, Д. Донцов, Ю. Липа та інших ідеологів нації і він ніколи не заявив би, що він – переконаний федераліст і ніколи, як й інші його однодумці, нітрохи не журиться *повною* політичною незалежністю України і не надає їй ніякої ваги. Ось як мислила тоді, так звана, політична провідна верства. Більше того, той самий М. Грушевський був твердо переконаний, що найближчим часом для України досить широкої автономії в федеративній російській республіці [12]. А В. Винниченко писав, що у добу Центральної Ради український сепаратизм “помер разом з причиною, що його породила”, що українство радісно витрусивши тоді з серця всі застарілі болю, образи, гіркість, ненависть, одягло “чисту одіж дружности, братерства”, стало “орієнтуватись тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливости, на здобутті права всякого поневоленого” [6, с. 42]. Чи ж потрібно говорити, як та “чиста одіж дружности, братерства” швидко стала заплямованою кров’ю мільйонів замордованих у концтаборах українців, що Росія як була, так і залишилася тюрмою народів, жандармом Європи? Який же висновок з того маємо зробити ми, наші сучасники?

Насамперед нам необхідно зрозуміти: застереження наших справжніх національних провідників та теоретиків нації, якими були Т. Шевченко, І. Франко, Т. Зіньківський, Д. Донцов, М. Міхновський, В. Липинський, Ю. Вассиян, Ю. Липа, М. Сціборський та інші, від сліпого наслідування чужого, непродуманих орієнтацій на нього і перенесення його на український ґрунт не втратили свого значення й сьогодні. Видаючи себе за українських патріотів, цураємося їхніх ідей та настанов, навіть лінуємося узяти до рук їхні праці, не хочемо знати про них. Тому-то так ревно взялися створювати кишенькові партії, розколювати національні рухи, підривати їх сили. Тому-то найвищі державні органи управління віддаємо не продукуючій частині суспільства, на що скеровували нас В. Липинський, Ю. Вассиян, М. Сціборський, а трутням шуфричам, табачникам, азаровим, януковичам, фельдманам і т. п. Ті ж, хто довів своїм талантом господарника, науковця, культурно-освітнього чи то громадсько-політичного діяча здатність керувати державою, винародовленою частиною суспільства знехтувані, вони залишилися поза Верховною Радою, поза урядом, поза органами місцевого самоврядування і т. д. Унаслідок цього процес витворення з етнічної маси народу української нації загальмовано, національної провідної верстви не створено. Помаранчева революція надихнула мільйони, але ті мільйони залишились у “чистій одіжі дружности, братерства”, про яку писав В. Винниченко. Цього разу “дружности” та “братерства” до злодіїв у законі, до шахраїв, політичних спекулянтів типу януковичів, тимошенків, тигипків та їм подібних, кому націоналізм, як писав М. Сціборський, відмовляє не тільки права на керівництво, але й самої рації існування.

Відсутність національного ідеалізму й дійсної, дієвої, саможертвовної любові до України, убиті окупантами підсвідомий чи то свідомий інстинкт боротьби за владу, жадоба панування на власній землі привели на виборах Президента у 2010 році до керівництва державою ворожі Україні сили. Перші паростки того інстинкту, тієї жадоби залишилися лише сплеском емоцій. Гривня між собою, оманливе себелюбство і безмежно перебільшена та безпідставна самовпевненість представників партій і блоків так званого національно-демократичного спрямування не дали тим мільйонам можливості зрозуміти політику тодішньої помаранчевої влади, якнайжорсткіше вимагати від неї послідовно проводити націоналістичну політику, якнайбільше підтримувати і допомагати їй у цьому за тих надзвичайно складних обставин. Кажучи мовою Д. Донцова, В. Липинського, Ю. Вассияна, М. Сціборського, пасивна більшість залишилася без активної, національно свідомої меншості. Розпач, шарпання з одного боку в ін-

ший, творення “на ходу” мертвонароджених українських народних рад, комітетів порятунку України стали лише ошуканством, прикриттям бездарності та недалекоглядності нашої інтелігенції, відтак і домовиною поступові нашої національної революції. Потрібно неймовірних зусиль, щоб повернути до влади мудрих і далекоглядних національних провідників та відродити ідеали цієї революції і знову стати на шлях національного поступу.

По-друге. Запорукою такого повернення та відродження має бути високий рівень національної свідомості провідної національної верстви і широких верств населення, їх бажання бути справжньою, високоцивілізованою нацією. Без цього витворення з етнічної маси народу української нації не є можливим. Що ж то значить високий рівень національної свідомості та бажання бути нацією? Розуміння національної честі та гідності, жадоба влади і панування на своїй землі (щоб не панували чужинці), національна позиція як складові національного самоусвідомлення виявляються, насамперед, у плеканні та примноженні національних звичаїв духовного, соціального, політичного і т. д. життя нації. Світоглядною основою національного поступу, єдності нації є національна ідея. Слідом за І. Франком Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Вассиан, М. Сціборський, М. Шлемкевич, інші ідеологи української нації змістом української національної ідеї вважали звичаєву трудову мораль, яка, як це ми уже мали змогу переконатися, формувалась у нас віками і мала б стати, але, на жаль, не стала, основоположною підставою духовного, соціального та політичного укладу нашого життя і національного державного будівництва, основним джерелом національного поступу. Тож давайте подумаємо, про що маємо дбати у першу чергу – про псевдodemократію і творення численних партій та рухів, чи про українську трудову мораль, мораль князя Святослава та його воїнів, мораль українського козацтва, вояків ОУН і УПА?

Історія українських поразок, доля Мазепи, сучасна суспільно-політична ситуація в Україні також переконують у такій необхідності. Оті нав'язувані нам космополітичний людиноцентризм, чужоземні звичаї, погоня за грошима і т. д. лише відволікають нашу увагу від національних ідеалів, від національної етики – етики козацтва і Січових Стрільців, героїв Крут, вояків і воячок ОУН і УПА, від трудової етики українського народу. Тому й бавлячись у демократію, приводимо до влади не продукуючі сили, а олігархів, ворогів українського народу, борючись за незалежну українську державу, знищуємо саме основи цієї незалежності, адже панування упродовж майже 500 років на нашій землі московських окупантів, юдобільшовицької ідеології вивітрило з нашої пам'яті взірці української козацької держави, національні ідеали загалом, а у значній частині населення сформували й вороже ставлення до них.

По-третє. Усвідомлення таких наших національних ідеалів та цінностей як провідною верствою, тобто активною меншістю, так і широкими масами, тобто пасивною більшістю, єднає їх, згуртовує націю й веде їх до національного самоусвідомлення, тобто до пробудження національної честі та гідності, до потреби в їх обороні як основи повсякденного буття нації. Оце і є те бажання панувати на своїй землі, хотіння бути нацією, про які йшлося вище. Саме тому І. Франко на численних прикладах суспільно-політичних, національно-визвольних рухів, діяльності ідейних та духовних провідників, як-то Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Северин Наливайко, Микита Галаган, Лук'ян Кобилиця, Олекса Довбуш, Маркіян Шашкевич, Павло Грабовський, Леся Українка і т. д. послідовно і наполегливо обстоював необхідність формування у сучасних йому і наступних поколіннях почут-

тя морального обов'язку перед минулим, теперішнім і майбутнім української нації, потреби свідомого, послідовного і дієвого служіння їй. Злободенним і для наших сучасників залишається заклик І. Франка до галицької української молоді: "Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим випадком були поставлені "на чоло народу", стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право" [31, т. 45, с. 406]. Тому ідеї І. Франка, Д. Донцова, В. Липинського, Ю. Вассіяна, М. Сціборського, їх однодумців та послідовників мають спонукати нас до відповідної оцінки сучасного суспільно-політичного становища в Україні, до формування на їх природній основі національної свідомості широких верств населення і у зв'язку з цим розуміння ними національної честі та гідності, мети, смислу і цінності життя, своєї громадянської і національної позиції, своєї ролі, місця і значення в розбудові незалежної Української держави.

По-четверте. Спадкоємність ідейних та світоглядних загалом настанов І. Франка, Д. Донцова, В. Липинського, Ю. Вассіяна, М. Сціборського допомогла б представникам різних верств населення предметніше пізнати й оцінити гасла, програми та діяльність різних партій та рухів, відрізнити справжніх від декларативно-прихованих виразників національних ідеалів, визначитися, не повторивши помилок часів І. Мазепи та І. Виговського, у своєму ставленні до них. Але звідки буде знати рядовий робітник чи то селянин ці ідеї та настанови, коли вони залишаються поза увагою широких кіл інтелігенції, насамперед учених-суспільнознавців, радіо і телебачення, громадських і державних діячів? Хто ці ідеї та настанови доведе до свідомості цих мас і поведе їх за собою, коли у нас, як свідчать оті українські народні ради і комітети порятунку України, немає провідної національної верстви, отже й національного ідейного, соціального, політичного та духовного проводу? Хто це зробить коли ті, хто мав би скласти цей провід і вести за собою маси, досить часто й самі, втративши ідейні та світоглядні орієнтації, не змогли зробити свого вибору на користь нації, не зайняли національної позиції у розв'язанні проблем сучасного політичного життя нації і скотилися вниз. Відтак замість підсилити вони підірвали і послабили ті, ще незгуртовані національні сили, які спрямовували і спрямовують національне самоусвідомлення українців на свою природну, національну основу, докладають усіх зусиль, щоб загальмувати, а то й зовсім зупинити переможне завершення національної революції. Отож, налагодити усю нашу роботу, донести національну ідею І. Франка, вчення українських мислителів про українську націю до своїх співвітчизників, сформувати на їх підставах національну самосвідомість цих мас, проводити національне самоусвідомлення сучасних поколінь українців шляхом співвіднесення свого духовного світу, своїх життєвих принципів та ідеалів, національного розуміння мети, смислу і цінності свого життя, своєї громадянської, отже й національної позиції з питомо українськими цінностями – одне з найневідкладніших завдань усієї нашої діяльності щодо національного відродження і розбудови справді української України.

І останнє. У цій розвідці було важко сформувати вичерпну й у всьому довершену сукупність поглядів на проблему національного самоусвідомлення українцями у світлі ідей І. Франка на сучасному етапі становлення української державності. Свідомий цього, автор лише поставив і обґрунтував цю проблему, окреслив, як міг, основні принципи та спрямування її розв'язання. Щоб сформувати таку сукупність поглядів і успішно завершити перерване юдобільшовицько-московськими окупан-

тами витворення з етнічної маси українського народу сучасної української політичної нації, потрібно об'єднати зусилля істориків, політологів, соціологів, народознавців, психологів, націологів та кращих представників інших галузей знань, громадських і політичних діячів, господарників, діячів культури та освіти. Тільки їм під силу виконання такого завдання. Сподіваємося, що ця ідея знайде у них дієву підтримку.

Список використаної літератури

1. Антонович М., д-р. Історіософія Юліана Вассіяна. Спроба характеристики / д-р Марко Антонович // Вассіяна Юліан. Твори. – Торонто, 1972. – Т. 1. Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси.
2. Артюх В. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття / В'ячеслав Артюх. – Суми, 2010.
3. Бочковський О. Вступ до націології / Ольгерт Бочковський. – К., 1998.
4. Вассіяна Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассіяна // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія; 2-е вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2006.
5. Вассіяна Ю. Над Рубіконом / Юліан Вассіяна // Вассіяна Юліан. Твори. – Торонто, 1972. – Т. 1. Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси.
6. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко. – К.–Відень, 1920. – Ч. 1.
7. Гарасим Я. Франкізм як національна доктрина / Ярослав Гарасим // Дзвін. – 2010. – № 9 (791), вересень.
8. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка / Назар Горбач. – Львів, 2006.
9. Гринів О. Українська націологія: ХІХ – початок ХХ століття. Історичні нариси / Олег Гринів. – Львів, 2005.
10. Гринів О. Українська націологія. Від Другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / Олег Гринів. – Львів, 2004.
11. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994. – С. 107.
12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К., 1991.
13. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – К., 2005.
14. Донцов Д. “Мойсей” І.Франка // Донцов Д. Туга за героїчним. Постаті та ідеї літературної України / Дмитро Донцов. – К., 2003.
15. Донцов Д. Націоналізм // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці / Дмитро Донцов. – Львів, 2001. – Т. 1.
16. Драгоманов М. П. Вибране. “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / М. П. Драгоманов. – К., 1991.
17. Єндик Р., д-р. Дмитро Донцов ідеолог українського націоналізму / д-р Єндик Ростислав. – Мюнхен, 1955.
18. Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський. – Аугсбург, 1946.
19. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період / О. С. Забужко. – К., 1993.
20. Іванишин П. Модернізація без русифікації і вестернізації: націотворча стратегія Івана Франка / Петро Іванишин // Нагуєвицькі читання – 2008: Іван Франко і новітнє українство: матеріали міжнар. наук. конф. – Дорогобич, 2009.
21. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – К., 1997.
22. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. [Без місця видання], 1919–1926.
23. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Левко Лук'яненко. – К., 2003.

24. *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / Володимир Маслійчук. – Харків, 2007.
25. *Міхновський М.* Націоналізм – всевітня сила / Микола Міхновський // Микола Міхновський. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К., 2007.
26. Народ про Кобилицю. Збірник фольклорних творів. – К., 1968.
27. *Оглобин О.* Люди старої України / Олександр Оглобин. – Мюнхен, 1959.
28. *Плачинда Сергій.* Лебедя. Як і коли виникла Україна / Сергій Плачинда. – К., 2005.
29. *Сосновський Д.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / Д. Сосновський. – Нью-Йорк–Торонто, 1974.
30. *Сціборський М.* Націократія / Микола Сціборський. – Вінниця, 2007.
31. *Франко І.* Збір. творів: у 50-ти т. / Іван Франко. – К., 1976–1986.
32. *Червак Б.* “Наперед українці”. До національної ідеї Івана Франка / Богдан Червак. – К. 1994.
33. *Шлемкевич М.* Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк–Торонто, 1956.
34. *Штепа П.* Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість. Видання п’яте / Павло Штепа. – Дрогобич, 2005.
35. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене / Наталя Яковенко. – К., 2005.
36. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К., 2002.
37. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене / Наталя Яковенко. – К., 2008.
38. *Radyszewski R.* “Zdanie” Jana Szczeńsnego Herburta o narodzie Ruskim i Kozakach / Rostyslaw Radyszewski // *Warszawskie zeszyty ukraïnozawche.* 21–22. – Warszawa, 2006.
39. *Yakubowska-Krawczyk K.* Wizja Polski i jej przeznaczenia w ujęciu Hipolita Terleckiego / Katarzyna Yakubowska-Krawczyk // *Warszawskie zeszyty ukraïnozawche.* 21–22. – Warszawa, 2006.

IVAN FRANKO AND NATIONAL IDENTITY OF THE UKRAINIANS

Oleksiy Vertiy

*Sumy, Makarenko State University,
87 Romenska Str., Sumy 40002, Ukraine,
e-mail: ballakov@ukr.net*

This article relies on I. Franko’s ideas to prove that Ukrainians identify themselves with the European nation. These Franko’s considerations were further developed by D. Dontsov, V. Lypynskiy, Yu. Vassiyan, M. Shlemkevych and M. Stsiborskiy, and hence underlay the establishment of the Ukrainian independent state.

Key words: nation, nationalism, natiocracy, state, national mentality, national identity, national selfconsciousness.

ІВАН ФРАНКО І НАЦІОНАЛЬНЕ САМОСОЗНАННЯ УКРАЇНЦЕВ

Алексей Вертий

*Сумской государственной педагогической университет им. А. С. Макаренко,
ул. Роменская, 87, Сумы 40002, Украина,
e-mail: ballakov@ukr.net*

На основе анализа трудов И. Франко в статье раскрыто понимание и трактовку им природы и особенностей самопознания и самоосознания украинцами себя как самобытной европейской нации. Также показано развитие идей И. Франко Д. Донцовым, В. Липинским, Ю. Васисяном, Н. Шлемкевичем, Н. Сциборским и их значение на современном этапе становления независимого украинского государства.

Ключевые слова: нация, национализм, нациократия, государство, национальное сознание, национальное самопознание, национальное самосознание.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2010
Прийнята до друку 10.10.2010

